

डॉ. नवनाथ तुपे

एम.ए., एम.एड., बी.ड्रॅमॅटिक्स,
पीएच.डी. (शिक्षणशास्त्र)

प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणस्तरांवर अठरा वर्षे अध्यापन. यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाच्या शिक्षणशास्त्र विद्याशाखेत अधिव्याख्याता म्हणून कार्य. सध्या पुणे विद्यापीठाच्या प्रौढ, निरंतर शिक्षण व ज्ञानविस्तार विभागात सहायक प्राध्यापक म्हणून कार्यरत. आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय स्तरांवरील नियतकालिके आणि वृत्तपत्रे यांतून शिक्षणविषयक विविध शोधनिबंधपर लेख प्रसिद्ध. राज्य व राष्ट्रीय स्तरांवरील परिसंवादांतून शोधनिबंध सादर. 'वाचन : दिशा आणि दृष्टिकोन' या ग्रंथाला मुक्त विद्यापीठाची शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा आणि महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक शिक्षक प्रशिक्षक संघटना यांनी संयुक्त विद्यमाने पुरस्कृत केलेला 'डॉ. आनंद वास्कर उत्कृष्ट शिक्षणशास्त्र ग्रंथ पुरस्कार' प्राप्त. प्रौढ, निरंतर शिक्षण व ज्ञानविस्तार विभागाने हाती घेतलेल्या 'पुणे शहरातील ज्येष्ठ नागरिकांचा शरीर संवर्धन व सामाजिक-आर्थिक अभ्यास' या संशोधन प्रकल्पाचे संशोधन कार्य.

पुणे विद्यापीठ

ज्येष्ठ नागरिक
वास्तव क्षाणि शमश्या

डॉ. नवनाथ तुपे

प्रौढ, निरंतर शिक्षण व ज्ञानविस्तार विभाग
पुणे विद्यापीठ

पुणे विद्यापीठ

प्रौढ, निरंतर शिक्षण व ज्ञानविस्तार विभाग

ध्येय-उद्दिष्टे

ध्येय :

उदयोन्मुख ज्ञानाधारित समाजाच्या गरजा भागविणे आणि अद्ययनशील समाजाला शिकण्याच्या संधी पुरविण्याच्या दृष्टीने आजीवन शिक्षण कार्यक्रम आयोजित करणे.

उद्दिष्टे:

- ज्ञान, कौशल्य, माहितीची साधने आणि समाज यांच्यात परस्पर सहकार्य व समन्वय घडवून आणणे.
- ज्ञानविस्तार संकल्पनेचे शैक्षणिकीकरण करणे तसेच शैक्षणिक विभागांना ज्ञानविस्तार कार्याच्या दिशा देणे.
- जगतत विशेषतः उच्च शिक्षणातील विद्यार्थ्यांत सामाजिक व राष्ट्रीय मूल्ये, दृष्टिकोन, कौशल्ये व ज्ञान यांची रुजवणूक-जोपासना करणे.
- ज्ञान आणि इतर संस्थात्मक साधनांच्या देवघेवीतून समाज व उच्च शिक्षणातील दरी कमी करणे.

वर्तमान परिस्थितीत ज्येष्ठ नागरिकांच्या सामाजिक व सांस्कृतिक सुरक्षेचा प्रश्न उपस्थित झाला आहे. आजपर्यंत वृद्धांसाठी कुटुंबसंस्था हा सर्वात महत्त्वाचा आधार होता. आज त्यालाच हादरे बसू लागले आहेत. भारतात आधुनिकीकरणाबरोबरच पाश्चिमात्यीकरणही सुरू आहे. त्यामुळे व्यक्तीचे राहणीमान, कुटुंबपद्धतीत रचना व शैलीच्या दृष्टीने मूलभूत बदल होत आहेत. भारतात संयुक्त कुटुंबपद्धतीचे प्रमाण घटत आहे. त्यात 'छोटे कुटुंब व सुखी कुटुंब' ही परंपराही फार विस्कळीत होत चालली आहे. त्या जागी 'करारपद्धतीचा विवाह' करून 'अल्पकालीन कुटुंबव्यवस्थेचे (Temporary Family)' वारे जगभर वाहू लागले आहे. या बदलांमुळे वृद्धांची सामाजिक व सांस्कृतिक सुरक्षा धोक्यात आली आहे. त्यामुळे सामाजिक जीवनात वृद्ध विस्थापित होत आहेत. बहुतेक वृद्ध कुटुंबांत राहूनही उपेक्षित, दुर्लक्षित जीवन जगत आहेत. त्यापेक्षा ज्येष्ठ नागरिकांनी स्वावलंबी जीवन जगण्याचा प्रयत्न करावा, असा विचार समोर येत आहे. त्यासाठी ज्येष्ठ नागरिकांनी लोकचळवळ उभी करून व संघटित बनून आपले प्रश्न सोडवावेत. ज्येष्ठ नागरिक संघ, वृद्धाश्रम, विरंगुळा केंद्र यांसारखे उपक्रम सुरू करून वृद्धांच्या सुखी व समृद्ध जीवनासाठी विविध पर्याय खुले करावेत.

क्षणचित्रे

मा. कुलगुरु
डॉ. रघुनाथ शेवगांवकर यांचा
शुभसंदेश

पुणे विद्यापीठाची स्थापना ही महाराष्ट्राच्या सामाजिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक विकासासाठीची एक अविस्मरणीय घटना आहे. अनेक सामाजिक मूल्यांची रुजवण पुणे विद्यापीठाने आपल्या स्थापनेपासून केली आहे. जागतिक स्तरावर पुणे विद्यापीठाचा एक वैभवशाली व गौरवशाली विद्यापीठ म्हणून ठसा कायमचा आहे. याचबरोबर विद्यापीठाला सामाजिक बांधिलकीचे व समाजक्रणाचे भान आहे.

पुणे विद्यापीठाचा प्रौढ, निरंतर शिक्षण व ज्ञानविस्तार विभाग याच भावनेतून कार्यरत आहे. समाजातील अनेक घटकांच्या शैक्षणिक व सामाजिक उत्थापनासाठी या विभागाचे विविध उपक्रम सतत चालू आहेत. स्वयंसेवी संस्था, राष्ट्रीय एकात्मता, महिला सबलीकरण, ज्येष्ठ नागरिक, आणि असंघटित कामगार यांसाठी या विभागातील अध्यापकांनी पुस्तकरूपात अध्ययन साहित्य विकसित केले. या साहित्याचा उपयोग विविध चर्चासत्रे, शिबिरे यांतून अध्यापक, कार्यकर्ते यांच्यासाठी संदर्भ साहित्य म्हणून केला जातो. या अध्ययन साहित्याच्या दुसऱ्या आवृत्तीनिमित्त मी प्रौढ, निरंतर शिक्षण व ज्ञानविस्तार विभागास आणि या विभागातील लेखक अध्यापकांना हार्दिक शुभेच्छा देतो.

३१ मार्च, २०१०

डॉ. रघुनाथ शेवगांवकर
कुलगुरु,
पुणे विद्यापीठ.

प्रस्तावना

विद्यापीठ अनुदान आयोगाने अध्यापन आणि संशोधनाबरोबरच ज्ञानविस्ताराचा केलेला स्वीकार आणि पुणे विद्यापीठाने लोकभाषा आणि लोकसंस्कृतीच्या अभ्यासाबरोबरच लोकशिक्षणाच्या दृष्टीने सामाजिक बांधिलकीचा धरलेला आग्रह या बाबींतून प्रौढ, निरंतर शिक्षण व ज्ञानविस्तार विभागाचा उदय आणि विकास झालेला आहे, याच भूमिकेतून समाजातील विकासापासून वंचित असलेल्या अनेक घटकांसाठी विभागातर्फे विद्यापीठ आणि महाविद्यालय पातळीवर चर्चासत्रे, कार्यशाळा, शिबिरे, ज्ञानविस्तार व्याख्याने आयोजित केली जातात. त्याचबरोबर संशोधन, साहित्यनिर्मिती, माहितीपट, संकलन अशा बाबतींतही विभाग कार्यरत आहे.

विद्यापीठ आणि महाविद्यालयांतील विद्यार्थी आणि प्राध्यापक, विविध सामाजिक व शैक्षणिक संस्था, अभ्यासक, कार्यकर्ते यांच्या सहकार्याने स्वयंसेवी संस्था, राष्ट्रीय एकात्मता, असंगठित कामगार, महिला सबलीकरण, ज्येष्ठ नागरिक, लोकसंख्या शिक्षण हे आणि असे विविध अभिनव उपक्रम आयोजित केले जातात. या विविध कार्यक्रमांसाठी व त्यांतील उपक्रमांसाठी विविध स्तरांवरील अभ्यासक, कार्यकर्ते, विद्यार्थ्यांसाठी आमच्या विभागातील अध्यापकांनी विकसित केलेल्या अध्ययन साहित्याची दुसरी आवृत्ती प्रकाशित होत आहे, यासाठी मा. कुलगुरू डॉ. रघुनाथ शेवगांवकर यांची प्रेरणा व मार्गदर्शन मिळाले. तसेच या अध्ययन साहित्याच्या प्रथम आवृत्तीस तत्कालीन कुलगुरू मा. डॉ. नरेंद्र जाधव यांचा शुभसंदेश लाभला होता. या मान्यवरांचे आम्ही आभारी आहोत.

पुणे विद्यापीठ हे विद्यार्थिकेंद्रित असून समाजाभिमुख आहे. सदर साहित्याचे सुज्ञ वाचक स्वागत करतील, असा विश्वास आहे.

३१ मार्च, २०१०

प्रा. डॉ. धनंजय लोखंडे
संचालक व विभागप्रमुख,
प्रौढ, निरंतर शिक्षण व ज्ञानविस्तार विभाग,
पुणे विद्यापीठ.

क्षणचित्रे

विद्यार्थी, अध्यापक आणि सामाजिक कार्यकर्ते
यांच्यासाठी अध्ययन साहित्य

ज्येष्ठ नागरिक : वास्तव आणि समस्या

डॉ. नवनाथ तुपे

प्रौढ, निरंतर शिक्षण व ज्ञानविस्तार विभाग,
पुणे विद्यापीठ

(एक)

प्रौढ, निरंतर शिक्षण आणि ज्ञानविस्तार विभाग
पुणे विद्यापीठ, पुणे-४११००७

ज्येष्ठ नागरिक : वास्तव आणि समस्या

मुद्रक व प्रकाशक :

डॉ. माणिक ल. जाधव

कुलसचिव

पुणे विद्यापीठ,

पुणे-४११००७

© लेखक

प्रती : १०००

प्रथम आवृत्ती : २००९

द्वितीय आवृत्ती : २०१०

मुद्रण-स्थळ :

पुणे विद्यापीठ मुद्रणालय,

पुणे विद्यापीठ, गणेशखिंड,

पुणे-४११००७.

[पु.वि.मु.-१०००-४-२०१० (१२७४)]

(दोन)

ऋणनिर्देश

पुणे विद्यापीठाचे माजी कुलगुरू, ज्येष्ठ अर्थतज्ज्ञ व ख्यातनाम साहित्यिक आणि विचारवंत डॉ. नरेंद्र जाधव यांच्या मार्गदर्शनाने प्रस्तुत अध्ययन साहित्यनिर्मितीस प्रेरणा मिळाली. माजी प्रभारी कुलगुरू डॉ. अरुण अडसूळ यांनी या अध्ययन साहित्याची द्वितीय आवृत्ती प्रकाशित करण्यासाठी उद्युक्त केले.

पुणे विद्यापीठाचे विद्यमान कुलगुरू, विज्ञान-तंत्रज्ञानाचे तज्ज्ञ आणि ख्यातनाम संशोधक, विचारवंत डॉ. रघुनाथ शेवगावकर यांच्या प्रेरणेने प्रस्तुत अध्ययन साहित्याची द्वितीय आवृत्ती प्रकाशित होत आहे.

पुणे विद्यापीठ - प्रौढ, निरंतर शिक्षण आणि ज्ञानविस्तार मंडळाच्या उपसमितीने हे साहित्य प्रकाशित करण्यासाठी उद्युक्त केले. सदर उपसमितीचे सर्व सन्माननीय सदस्य - प्रा. डॉ. दिलीप उके (अध्यक्ष), डॉ. शिवाजीराव मोहिते, डॉ. कैलास सोनवणे, प्रा. डॉ. धनंजय लोखंडे (विद्यमान विभागप्रमुख व सदस्य सचिव), प्रा. तेज निवळीकर यांचे मार्गदर्शन मिळाले.

प्रस्तुत अध्ययन साहित्य तयार करताना या क्षेत्रातील अनेक मान्यवरांचे सहकार्य लाभले. त्याचबरोबर पुणे विद्यापीठ मुद्रणालयाचे व्यवस्थापक श्री. दत्तात्रय कुटे व सेवक, प्रूफ-रीडर श्री. म. द. पाठक तसेच प्रौढ, निरंतर शिक्षण व ज्ञानविस्तार विभागातील सर्व शिक्षक, शिक्षकेतर सहकारी यांचे सहकार्य लाभले. याशिवाय ज्या व्यक्तींचे आणि संस्थांचे सहकार्य मिळाले, त्यांचे आभार !

—डॉ. नवनाथ तुपे

अनुक्रमणिका

	पृष्ठ क्र.
१. वाचा आणि विचार करा	.. ०१
२. या पुस्तिकेतून तुम्ही काय मिळवाल?	.. ०३
३. वार्धक्याचा अर्थ	.. ०४
४. प्राचीन भारतीय समाजव्यवस्थेत ज्येष्ठांचे स्थान	.. ०७
५. बदलते समाजवास्तव आणि ज्येष्ठांचे प्रश्न	.. ११
६. ज्येष्ठांची वाढती लोकसंख्या	.. १५
७. वार्धक्याच्या समस्या	.. १९
८. ज्येष्ठ नागरिकांची लोकचळवळ	.. ३६
९. उपसंहार	.. ४०
१०. संदर्भ सूची	.. ४२

□□

(चार)

१

वाचा आणि विचार करा

- ❖ मी शेतात रात्रंदिवस काम करतो. माझा भाऊ शहरात नोकरी करतो. आई-वडील मात्र माझ्याकडेच राहतात. मी का त्यांचा सांभाळ करू? नोकरी करणाऱ्या मुलाची आई-वडिलांना सांभाळण्याची जबाबदारी नाही का? मलाही आई-वडिलांपासून वेगळं राहावं वाटतं !
- ❖ मी मुलगी आहे. आई-वडिलांनी मला शिकवलं. चांगल्या सुशिक्षित मुलाशी लग्नही करून दिलं. आता मी सुखाने संसार करते आहे. आई-वडील आणि माझ्यात आता पाहुणचारापुरतेच नाते उरले आहे. मुलगी म्हणून आई-वडिलांना सांभाळायची माझी काही जबाबदारी आहे का?
- ❖ भावा-भावाच्या वाटण्या झाल्या. त्यामुळे आई-वडिलांना सांभाळायची जबाबदारी कोणाची? असा प्रश्न उपस्थित होताच एकाने घेतला बाप तर दुसऱ्या भावाने घेतली आई. आई-वडिलांची वाटणी होऊ शकते का? दोन जिवांची ताटातूट करण्याचा अधिकार यांना कोणी दिला?
- ❖ आम्ही स्वतःसाठी एक टुमदार घर बांधलं. आम्हां पती-पत्नीला बेडरूम, मुलांसाठी अभ्यासाची खोली, परिपूर्ण किचन, भव्य हॉल, सर्व सोयीनीयुक्त आमचं हे घर आहे; परंतु आई-वडिलांसाठी एक खोली बांधायची मी विसरलोच.
- ❖ दर महिन्याचा पगार झाला की, मी माझ्या मुलांच्या फी भरतो, पत्नीसाठी खास खरेदी करतो, माझेही वैयक्तिक काही देणे-घेणे असते, अशी माझ्या पगाराची वाटणी ठरलेली असते. परंतु, मला आई-वडील आहेत हे मी विसरतोच. त्यांचा दवाखाना, कपडेलत्ते, प्रवास, मनोरंजन.....यांसाठी जन्मदात्या आई-वडिलांना माझ्या पगारात काही वाटा आहे का ?
- ❖ माझे आई-वडील शहरात माझ्याकडेच राहतात. त्यांना हव्या त्या सर्व सुखसुविधा आम्ही पुरवितो. मी रोज कामावरून घरी आलो की, मुलांसमवेत बागेत जातो. पत्नीलाही फिरायला घेऊन जातो, पण आई-वडिलांशी साधं बोलायला मला वेळ मिळत नाही. अडगळीतील वस्तूसारखं त्यांच्याकडे दुर्लक्ष तर होत नाही ना?
- ❖ मी नोकरी करतो. माझी पत्नीही नोकरी करते. आमच्या मुलांचं भविष्य घडविण्यासाठी त्यांना आम्ही दूर बोर्डिंगमध्ये शाळेत टाकलं. आता राहिले माझे आई-बाबा. त्यांचं काय करू? त्यांना वृद्धाश्रमात पाठवू? का आणखी कुठे?

- ❖ आम्ही पती-पत्नी आहोत. आम्हांला एकुलती एक मुलगी आहे. तिचंही लग्न झालं. आम्ही म्हातारपणी आता तिच्याकडे राहावं म्हणून तिच्या घरी गेलो होतो; तर तिने तिच्याकडे राहण्यास आम्हांला स्पष्ट नकार दिला. म्हणून आम्ही रेल्वे स्टेशनवर भीक मागतो अन् तेथेच राहतो.
- ❖ मी या महानगरात राहतो. स्वतःचं घर बांधणं अशक्य म्हणून भाड्याच्या घरात राहतो. घर भाड्याने देताना घरमालक पहिला एक प्रश्न विचारतो, घरात कोण कोण राहणार? “आम्ही पती-पत्नी, दोन मुलं आणि आई-बाबा”, असं उत्तर दिलं तर “आई-बाबा पण राहणार?” असा प्रतिप्रश्न नेहमी उपस्थित होतो. आई-बाबांनी कुठे राहावं? मी आई-बाबांना गावाकडे पाठविलं आहे.
- ❖ माझी मुलगी इंग्लंडमध्ये नोकरी करते तर मुलगा अमेरिकेत सॉफ्टवेअर इंजिनिअर आहे. आमच्या ह्यांचा मृत्यू होऊन बरीच वर्षे झाली. मी एकटीच या शहरात राहते. मला निवृत्तिवेतन मिळतं. मुलंही काही रक्कम पाठवितात. तशी पैशाची मला काही अडचण नाही; पण एकटेपण सतत जीवाला खात असतं. ह्या समाजात माझं म्हणावं असं कोणी आहे का? हा प्रश्न या वयात सारखा सतावत असतो.
मित्रहो ! यासारख्या ज्येष्ठांच्या स्थिती अन् गतीची अनेक उदाहरणं समाजात पाहायला मिळतात. ही निरीक्षणं आपल्याला अंतर्मुख व्हायला भाग पाडतात. व्यक्तीच्या जीवनात ‘वार्धक्य’ हा शेवटचा टप्पा असा दुःखमय का ? वार्धक्यासंबंधी तुमचीही काही निरीक्षणं असतील; तर ती पुढील चौकटीत नोंदवा.

सरावासाठी स्वाध्याय - १
१. तुमचा अनुभव येथे नोंदवा :

२ या पुस्तिकेतून तुम्ही काय मिळवाल?

- २.१ वार्धक्याचा अर्थ सांगता येईल.
- २.२. प्राचीन भारतीय समाजव्यस्थेतील ज्येष्ठांचे स्थान स्पष्ट करता येईल.
- २.३ बदलते सामाजिक वास्तव आणि त्यातून निर्माण झालेले ज्येष्ठांचे प्रश्न विशद करता येतील.
- २.४ ज्येष्ठ नागरिकांची वाढती लोकसंख्या आणि तिचे परिणाम विशद करता येतील.
- २.५ वार्धक्याच्या समस्या स्पष्ट करता येतील व त्यावर उपाययोजना सांगता येतील.
- २.६ ज्येष्ठांसाठी सुरू असलेल्या विविध उपक्रमांची माहिती सांगता येईल.
- २.७ वार्धक्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन सकारात्मक होईल.

वृद्धत्व, जरावस्था, ज्येष्ठ, म्हातारपण, वयोवर्धन यांसारखे शब्द वार्धक्य या शब्दाला प्रतिशब्द म्हणून वापरले जातात. या शब्दांच्या अर्थछटा थोड्याफार फरकाने जवळपास सारख्या आहेत. वार्धक्य म्हणजे काय? या प्रश्नाच्या अनुषंगाने विचार केला असता, वार्धक्याचे तीन पैलू समोर येतात- वार्धक्य ही समाजशास्त्रीय, मानसशास्त्रीय आणि जीवशास्त्रीय प्रक्रिया आहे. या संदर्भातील विवेचन या घटकात केले आहे. व्यक्ती आयुष्याच्या शेवटच्या टप्प्यात सामाजिक प्रक्रियेतून हळूहळू दूर होते. म्हणजेच, वार्धक्यात तिला समाजात राहूनही एकाकी जीवन जगावे लागते. या अर्थाने वार्धक्य ही एक सामाजिक प्रक्रिया आहे. व्यक्तीच्या वार्धक्याची समाजशास्त्रीय बाजू ही कुटुंब, समुदाय आणि समाज यांतील एक घटक या नात्याने व्यक्तीच्या परिस्थितीत होणाऱ्या परिवर्तनाशी संबंधित आहे. परिवर्तनप्रक्रियेत वयोमानाप्रमाणे तफावत, सामाजिक दृष्टिकोन आणि समाजाचा वृद्ध व्यक्तीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन किंवा त्यांचे वृद्धाप्रति असणारे वर्तन या गोष्टींचा जसा समावेश होतो, त्याचप्रमाणे त्यांची पालकत्वातून होणारी मुक्तता, कमी होत जाणारी प्राप्ती, निर्बंधित होत जाणारे कार्य, जोडीदाराचे निधन, रिकाम्या वेळेचा मोठा प्रश्न आणि समाजाकडून अपेक्षित असा प्रतिसाद न मिळणे, इत्यादी गोष्टींचा समावेश होतो (जोशी-कल्याणी, २००७). समाजाचा वयानुरूप व्यक्तीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलत जातो. समाजीकरणात ही बाब महत्त्वाची मानली जाते. वार्धक्याची ही एक समाजशास्त्रीय बाजू सांगता येते.

वयोमानाप्रमाणे व्यक्तीच्या मानसिक पातळीवर काही बदल घडून येतात. वार्धक्यात व्यक्तीचा स्मृतिभ्रंश होऊ शकतो. मनावरचे मेंदूचे नियंत्रण ढळू शकते. या अवस्थेत व्यक्ती मानसिक दृष्ट्या कमकुवत बनते. वैकासिक मानसशास्त्रात वृद्धावस्थेतील बदल मुख्यत्वे शारीरिक, मानसिक, भावनिक व सामाजिकसुद्धा विशद केलेले आहेत. त्यांमध्ये त्यांच्या समायोजनाचाही समावेश केलेला आढळतो. वार्धक्यात केवळ शारीरिक बदल होत नाहीत तर त्यासोबत मानसिक स्थितीतही बदल होतात; जसे अभिवृत्ती, विस्मरण, बुद्धिभ्रम, स्वभावदोष, वर्तनातील असमतोल, इत्यादी बदल ठळकपणे दिसून येतात. म्हणून, वार्धक्याची एक बाजू मानसिक आहे.

वयोवर्धन अथवा वार्धक्य ही तशी जीवशास्त्रीय प्रक्रिया आहे. मनुष्य जन्माला आला म्हणजे म्हातारा होतोच. म्हातारपणात व्यक्तीच्या शारीरिक क्षमता क्षीण होत जातात. व्यक्तीचे अवयव वृद्धावस्थेत गलितगात्र होतात. शरीराचा हळूहळू ऱ्हास होत जातो म्हणजे माणूस म्हातारा होतो. शरीरशास्त्रातील विविध संशोधनांचा परामर्श घेतल्यास असे स्पष्ट होते की, 'वार्धक्य' या संकल्पनेचा अभ्यास वैद्यकीय शास्त्रज्ञांनी शरीरातील पेशींची या काळातील अकार्यक्षमता व शारीरिक प्रमुख आठ क्रियांमधील नष्ट होत चाललेली परिणामकारकता या दृष्टीने केला आहे. त्या आठ क्रिया म्हणजे (१) रक्ताभिसरण, (२) श्वासोच्छ्वास, (३) अन्नपचन, (४) उत्सर्जन, (५) मज्जाकार्य, (६) अंतःस्राव व प्रजनन, (७) स्नायूंचे कार्य, (८) अस्थींचे कार्य, इ. ही मानवी शरीराची कार्ये प्रमुख आठ गटांत विभागली जातात. प्रत्येक गटात विशिष्ट क्रिया, हालचाली निरंतर घडत असतात. शरीराची वाढ होत जाते तशी जीवशक्तीत वाढ होते. पूर्ण वाढीनंतर जसे माणसाचे वय अधिक होऊ लागते तशी ही शक्ती घटत जाते. शरीराच्या पूर्ण वाढीनंतर जितके अधिक काळ क्रमिक वय तितकी जीवशक्ती कमी, हा सर्वसाधारण नियम आहे (पांडे नीलिमा, २००७). शरीराची वाढ, विकास आणि ऱ्हास या जैविक प्रक्रियेतून मानवी जीवनपट पूर्णत्वास जातो म्हणजेच बालपण, तारुण्य, प्रौढत्व आणि वार्धक्य या क्रमाने व्यक्तीचे जीवनमान आकारास येते. त्यातील क्रम हा निश्चित ठरलेला असतो.

वार्धक्याच्या संदर्भात बांगला देशात एक अभ्यास करण्यात आला. त्यामध्ये वार्धक्याची शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक वैशिष्ट्ये ही वार्धक्य दर्शवितात, असे नमूद केले आहे. ती वैशिष्ट्ये थोडक्यात पुढीलप्रमाणे आहेत :

(१) दृष्टिनाश	(२) सुरकुती येणे	(३) केस पांढरे होणे
(४) स्मृतिभ्रंश	(५) आजारपण	(६) परावलंबित्व
(७) दैनंदिन कार्यक्षमता कमी होऊन शारीरिक मर्यादा निर्माण होणे		
(८) चालताना काठीचा आधार घेणे		
(९) ऋतुवियोग	(१०) दारिद्र्य	(११) एकाकीपणा
- इ. वार्धक्याची वैशिष्ट्ये दिसून येतात (भाटीया, २००२). ही वैशिष्ट्ये व्यक्तीत दिसू लागली म्हणजे ती व्यक्ती म्हातारी झाली असे समजावे.

व्यक्तीला नातू झाले की, लोक त्या व्यक्तीला आजोबा म्हणू लागतात. त्याचप्रमाणे जेव्हा व्यक्ती कुटुंबातील तिचे अधिकार गमावून बसते, तिचा सन्मानही हळूहळू कमी होऊ लागतो, कुटुंबातील सर्व निर्णयप्रक्रियेतून व्यक्ती बाहेर फेकली जाते, म्हणजे ती व्यक्ती वृद्ध झाली असे मानले जाते.

सामान्यतः, भारतामध्ये व्यक्तीचे वय ६० वर्षे किंवा त्यापेक्षा अधिक होते तेव्हा ती व्यक्ती वृद्ध झाली असे मानले जाते. 'दि मॅटेनन्स अँड वेल्फेअर ऑफ् पॅरेंट्स अँड सीनिअर सिटिझन्स बिल, २००७' यामध्ये ज्येष्ठ नागरिकाची अशी व्याख्या केली आहे की, "Senior Citizen means any person being a citizen of India who has attained the age of sixty years or above" यावरून भारतात ज्येष्ठ नागरिकाचा निकष हा ६० वर्षे किंवा त्यापेक्षा अधिक वयाची भारतीय व्यक्ती असा आहे, हे स्पष्ट होते.

जवळपास ६० वर्षे वयानंतर व्यक्तीला वार्धक्य यायला सुरुवात होते असे भारतात मानले जाते. वयोवर्धन ही एक नैसर्गिक बाब आहे. व्यक्ती वृद्ध झाली की, तिच्या शरीरातील विविध अवयवांच्या क्षमता क्षीण होतात, कार्यक्षमता घटते. त्यातून परावलंबित्व निर्माण होते. व्यक्तीची उत्पादकक्षमताही थांबते. शरीरातील रोगप्रतिकारक्षमता कमी झाल्याने शरीर जडलेल्या व्याधी (मधुमेह, रक्तदाब, इ.) आजारांना बळी पडते, प्रतिकारशक्ती कमी होते. शेवट आजाराचे पर्यवसान मृत्यूत होते.

सरावासाठी स्वाध्याय - २
२. वार्धक्य म्हणजे काय? ते सांगा :

४

प्राचीन भारतीय समाजव्यवस्थेत ज्येष्ठांचे स्थान

प्राचीन भारतीय समाजव्यवस्थेत ज्येष्ठांना अधिक मानसन्मान होता. संयुक्त कुटुंबव्यवस्थेत ज्येष्ठांना उच्च स्थान होते. कुटुंबातील प्रत्येक निर्णय त्यांच्या संमतीने घेतला जात असे. गावगाड्यामध्येसुद्धा जात पंचायतीचे सर्व सदस्य हे वयस्कर मंडळी असत. कौटुंबिक वारसा, चालीरीती, परंपरा, व्यवसाय हा जुन्या पिढीकडून नव्या पिढीकडे हस्तांतरित होत असे. त्यातूनच बलुतेदारी निर्माण झाली. कुटुंबाचा व्यवसाय पिढ्यानुपिढ्या ठरलेला असल्याने व्यवसायाचे ज्ञान, कौशल्ये व अभिवृत्ती ही ज्येष्ठांकडे संचित होत असे. हे पिढ्यानुपिढ्यांचे ज्ञान, कौशल्ये व अनुभव एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित केले जात असत. साहजिकच, कुटुंबातील ज्ञानी, कुशल आणि अनुभवसंपन्न ज्येष्ठ नवीन पिढीला आदरणीय वाटत असे. व्यवसायानिमित्त कुटुंबातील या अनुभवसंपन्न ज्येष्ठाशी तरुणांचा नियमित संवाद होत असे. पुढे ही बलुतेदारीपद्धती संपुष्टात आली. पिढ्यानुपिढ्यांचे हे ज्ञान, कौशल्ये, अनुभव पुस्तकांत गुंफले गेले. शाळेच्या माध्यमातून ते नव्या पिढीला मिळू लागले. त्यामुळे ज्ञानदानाच्या क्षेत्रातील ज्येष्ठांचे स्थान काहीसे कमी झाले. ज्येष्ठांचा ज्ञानदानाचा हा विरंगुळाही काहीसा कमी झाला.

प्राचीन भारतीय समाजव्यवस्थेत व्यक्तीला वयाच्या प्रत्येक टप्प्यावर सहज समायोजन करता यावे म्हणून खास चार आश्रमांची व्यवस्था केलेली होती. या आश्रमामध्ये प्रवेशाचे वय हे व्यक्तिविकासावस्थेनुसार ठरलेले होते. कारण वयानुसारच व्यक्तीची पात्रता ठरविली जात असे.

‘आश्रम’ या शब्दाची फोड केली तर ‘आ’ म्हणजे आलय म्हणजेच घर, व ‘श्रम’ म्हणजे मेहनत, किंवा ‘आयास’ म्हणजे मेहनत करण्याचे घर असा होतो. प्राचीनकाळी मनुष्य आयुष्यभरात या चार आश्रमांतून आपले जीवन घडवत असे. एका आश्रमात २५ ते ३० वर्षांचा काळ व्यतीत केला जात असे. या आश्रमव्यवस्थेनुसार व्यक्तीचे आयुष्य १२० वर्षे गृहीत धरलेले होते. वेदांमध्येही ‘जीवेत शरदः शतम्’ अशी प्रार्थना केलेली आढळते. या संदर्भात वेदांगातसुद्धा आधार सापडतो. त्यात मनुष्याने किमान दोन संवत्सरे

जगावे असे सुचविले आहे. एक संवत्सर म्हणजे ६० वर्षांचा कालावधी म्हणजेच, १२० वर्षे हा दोन संवत्सरांचा कालावधी होतो. या चार आश्रमांचे थोडक्यात वर्णन पुढीलप्रमाणे करता येईल :

१. **ब्रह्मचर्याश्रम** : वयाची १२ वर्षे पूर्ण झाली की, ब्रह्मचर्याश्रमात व्यक्ती प्रवेश करित. धार्मिक विधी करून हा प्रवेश दिला जात असे. या विधीला मौंज असे म्हणत. बौद्धधर्मातही पबबजा विधी करून प्रवृज्जा करित. या आश्रमात व्यक्ती ज्ञानार्जन व गुरूची सेवा, आदी कर्तव्ये पार पाडीत.
२. **गृहस्थाश्रम** : व्यक्तीचा ब्रह्मचर्याश्रम संपल्यावर अर्थार्जन सुरू करून घरगृहस्थी बनून म्हणजेच संसार करून प्रजननाचे कर्तव्य पार पाडून व्यक्ती गृहस्थाश्रमी बनत असे. हा आश्रम चारही आश्रमांत श्रेष्ठ किंवा यजमान मानला जातो. कारण त्याच्याकडून बाकी तिन्ही आश्रमांचे पालनपोषण अपेक्षित आहे. याबरोबरच नव्या पिढीच्या पालनपोषणाची व आधीच्या पिढीतील वृद्ध व व्याधिग्रस्तांची देखभाल व जबाबदारीसुद्धा गृहस्थाश्रमीवरच असते. आपल्या पहिल्या नातवंडाचे तोंड पाहिले किंवा केस पांढरे होऊन कातडीवर सुरकुत्या पडू लागल्या की, गृहस्थाश्रमींनी वानप्रस्थात प्रवेश करावा असे संकेत आहेत. वानप्रस्थाश्रमातील प्रवेशाचा कालावधी हा साधारणतः वयाच्या ५० ते ५५ वर्षे मानला जात होता हे स्पष्ट होते.
३. **वानप्रस्थाश्रम** : येथे 'वान' म्हणजे वनासंबंधी व 'प्रस्थ' म्हणजे जागा होय. वानप्रस्थाचा अर्थ 'वनासंबंधीची जागा' असा होतो. संस्कृत शब्दकोशाप्रमाणे 'वान' हे क्रियापद आहे व त्याचा अर्थ विणण्याची क्रिया, असाही सांगितला आहे. तेव्हा दुसरा अर्थ, समाज विणण्याची क्रिया जेथे घडते ती जागा होय. अर्थात, वानप्रस्थाचा 'गावाची वेस' असाही अर्थ लावता येतो. पूर्वजांनी वानप्रस्थी व्यक्तीवर ग्रामपंचायत चालविणे, न्यायदान, गुरुकुले स्थापणे, समाजप्रबोधन, क्रियाकर्म, वैद्य यांसारख्या जबाबदाऱ्या टाकलेल्या होत्या. ही सर्व कामे गावच्या वेशीवर किंवा वेशीबाहेर होत. या आश्रमात संन्यासाश्रमाची पूर्वतयारी करून घेतली जात असे.

४. **संन्यासाश्रम** : वयोगट ८५ वर्षाच्या वर मानला जात होता. या अवस्थेत व्यक्ती ध्यानधारणा व समाधी या अतिउच्च विकासावस्थेपर्यंत पोहोचते. या अवस्थेत व्यक्ती सर्वस्वाचा त्याग करून ईश्वराशी नाते प्रस्थापित करित असे.

प्राचीन भारतीय समाजव्यवस्थेत वयाच्या प्रत्येक टप्प्यावर व्यक्तीने कसे वर्तन करावे, कोणती कर्तव्ये पार पाडावीत यासंबंधीचे नियम व आचारसंहिता ठरलेली होती. या आश्रमांचे संरक्षण व काळजी स्वतः समाज करित होता. त्यामुळे ही परंपरा दीर्घकाळ समाजात टिकून होती. राजदरबारांतही या आश्रमांतील ऋषींना आदराचे स्थान होते.

ज्येष्ठांना आदर, मानसन्मान देण्यासाठी काही नीतिनियम ठरविलेले होते. शुक्राचार्यांनी शुक्रनीतीमध्ये आजारपण, निवृत्तिवेतन, ज्येष्ठांसाठी विविध योजना, कौटुंबिक निवृत्तिवेतन व सामाजिक सुरक्षा या विषयांचे भक्ते या विषयी चर्चा केलेली आहे (गोखले एस. डी., २००५). संस्कृत श्लोकांमध्ये मातापित्यांविषयी आदर तर व्यक्त केलेला आहे. तद्वत्तच त्यांना ईश्वरासमान मानले जात असल्याचे दिसून येते. हे पुढील श्लोकावरून स्पष्ट होते :

मातृदेवो भव ।

पितृदेवो भव ।

आचार्यदेवो भव ।

अतिथिदेवो भव ।

या श्लोकामध्ये मातापित्यांबरोबरच अतिथी व आचार्यांनाही ईश्वरासमान मानलेले दिसून येते.

भारतीय भाषांमध्ये प्रत्येक नाते दर्शविण्यासाठी विशिष्ट संबोधन दिलेले आहे. इंग्रजीमध्ये मात्र एका संबोधनामधून अनेक नाती दर्शविली जातात. उदा. Uncle या शब्दातून बहुतेक नाती व्यक्त करता येतात. मराठीमध्ये मात्र 'काका', 'मामा', 'मावसा', 'आजोबा' अशी वेगवेगळी संबोधने वापरून त्या नात्यांबद्दलची भावना, प्रेम व आदर व्यक्त केला जातो, जो Uncle या शब्दातून व्यक्त होत नाही. कुटुंबातसुद्धा वयानुरूप अण्णा, तात्या, आबा, नाना, भाऊ, आजी, ताई अशी संबोधने वापरली जातात. यांतून कुटुंबांतील वडिलधाच्या व्यक्तींविषयी आदर व्यक्त करण्याची पद्धती आपल्या भाषेत आहे, असे दिसते.

कौटिल्यांनीसुद्धा ज्येष्ठांना सन्मान देण्याविषयी व शासनाची भूमिका स्पष्ट करण्याविषयी काही मार्गदर्शक नियम दिले आहेत. त्यांत जीवनाच्या सामूहिक सुरक्षाविषयक तरतुदी, समृद्धी, वेदनेपासून मुक्तता याविषयी या मार्गदर्शक तत्वांवर कौटिल्यांनी भाष्य केले आहे (राजन, एस. आय. मिश्रा व इतर, १९९९).

या सर्व विवेचनावरून असे स्पष्ट होते की, प्राचीन भारतीय समाजव्यवस्थेत ज्येष्ठांचे स्थान आदरणीय होते. तरुणांमध्ये आज्ञाधारकपणा होता. ज्येष्ठांची आज्ञा पाळण्याची परंपरा कुटुंबामध्ये दृढ होती.

सरावासाठी स्वाध्याय - ३
३. प्राचीन समाजव्यवस्थेतील ज्येष्ठांचे स्थान विशद करा :

५

बदलते समाजवास्तव आणि ज्येष्ठांचे प्रश्न

मानवाने सुरक्षित, शांत आणि स्थिर जीवन जगण्यासाठी कुटुंबसंस्था निर्माण केली. सुरक्षिततेच्या दृष्टीने कुटुंबातील सर्व सदस्य एकत्र राहत असत. कुटुंबांच्या गरजा मर्यादित होत्या तोपर्यंत संयुक्त कुटुंबव्यवस्था स्थिर होती. पुढे कायद्याने समाज सुरक्षित बनत गेला. त्यात लोकांच्या गरजाही वाढल्या. एका भौगोलिक प्रदेशात कुटुंबांच्या गरजा पूर्ण होत नसल्याने कुटुंबातील काही सदस्यांना व्यवसाय व नोकरीनिमित्त दुसऱ्या प्रदेशात स्थलांतर करणे भाग पडले. या स्थलांतराने संयुक्त कुटुंबव्यवस्थेला तडे बसले. त्यातून विभक्त कुटुंबव्यवस्था निर्माण झाली. स्थलांतराबरोबरच पुढे जागतिकीकरण ही नवीन संकल्पना उगम पावली. मानवाच्या गरजा एका देशात राहून पूर्ण होत नसल्याने त्याला निरनिराळ्या देशांत व्यापार, नोकरी आणि व्यवसायानिमित्त परदेशांत जावे लागत आहे. तेव्हा अल्पकालावधीसाठी विवाह करण्याच्या गरजेतून 'कंत्राटी विवाह' (Contract Marriage) हा एक पर्याय खुला झाला आहे. या विवाहपद्धतीतून 'तात्पुरती कुटुंबव्यवस्था' (Temporary Family) निर्माण झाली आहे (नवनाथ तुपे, २००६). ही व्यवस्था पाश्चिमात्य राष्ट्रे, अरब प्रदेशांतून अफगणिस्थानपर्यंत येऊन पोचली आहे. आपल्या देशात ही विवाहपद्धती सुरू होण्यास फार काळ लागणार नाही असे जाणवते. कारण, दिवसेंदिवस व्यक्ती अधिक व्यक्तिकेंद्रित बनत आहे. त्यागाची भूमिका पराजित होऊन स्वत्वाला, स्वकेंद्रित स्वार्थाला अधिक महत्त्व प्राप्त झाल्यामुळे भारतीय कुटुंबव्यवस्था खिळखिळी झाली आहे. त्यात कुटुंबातील परावलंबी व शारीरिक, मानसिक दृष्ट्या कमकुवत घटक, वृद्ध अधिक भरडला जात आहे, तो पूर्णपणे असुरक्षित होत आहे.

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी व जागतिक बँक आणि कर्जपुरवठा करणारे पाश्चिमात्य राष्ट्रे यांच्या वाढत्या दबावाला बळी पडून भारताने आर्थिक धोरण बदलले. त्यामुळे शासकीय योजना, कल्याणकारी उपक्रम व इतर सोयीसुविधा यांवरील गुंतवणूक कमी होऊन खाजगी उद्योगधंद्यांना प्रोत्साहन मिळाले. उद्योगधंद्यांच्या वाढीमुळे रोजगाराच्या अनेक संधी निर्माण झाल्या. मात्र हे बहुतांशी रोजगार महानगरांत निर्माण केले. महानगरे ही रोजगाराची केंद्रे बनली अन् खेडी मात्र भकास झाली. खेड्यांतील लोक आपल्या मुलाबाळांचे

शिक्षण, पालनपोषण करतात. ही मुले मात्र शिक्षण घेऊन शहरांत स्थायिक होतात. तेव्हा कुटुंबाशी असलेली त्यांची नाळ आपोआप तुटते. त्यांच्यावर अवलंबून असणाऱ्या आई-वडिलांचे मात्र हालहाल होतात. हा प्रश्न केवळ ग्रामीण भागांतील पालकांचाच नव्हे तर शहरांतही मुले कमाविती झाली की, ती आई-वडिलांपासून स्वतंत्र राहणे पसंत करतात. उद्योगधंद्यांचे जाळे शहरांत न वाढता ते खेड्यापाड्यांतून, तालुका, जिल्ह्यातून पसरायला हवे होते. त्यामुळे अनेक प्रश्न सुटले असते. उद्योगपतींना शहरांत उद्योगधंदे स्थापन करणे अधिक सोयीचे आहे. कारण पाणी, वीज अन् दळणवळण सोयी व स्वस्त आणि कुशल कामगार शहरांत सहज उपलब्ध होतात. हे कामगार दूरदूरच्या प्रदेशांतील असल्याने व्यवस्थापनाच्या सोयीसाठी उपयुक्त ठरतात. त्यामुळे अल्पकालावधीत उद्योग भरभराटीला येऊ शकतो. या सर्व घडामोडींचा परिणाम म्हणून देशाच्या आर्थिक विकासाचा दर वाढला. स्वातंत्र्यानंतर पहिल्या ३० वर्षांत आर्थिक विकासाचा दर दरवर्षी ३.५ टक्के इतकाच होता. नवे आर्थिक धोरण पत्करल्यानंतर पुढील दोन दशकांत तो ५.८ टक्क्यांवर येऊन पोहोचला. २००८ मध्ये तर तो ८ टक्क्यांपेक्षा अधिक झाला. आर्थिक विकासाचा दर वाढला, रोजगाराच्या संधीही वाढल्या, स्थलांतराचे प्रमाणही वाढले. त्यात विज्ञानाच्या सुविधा वाढल्यामुळे जीवनशैलीत बदल झाला. आर्थिक विकासाचा दर वाढला असला तरी त्याचे फायदे मात्र मुठभर लोकांनाच होऊ लागले. उत्पादन गुणात्मक पद्धतीने वाढत असले तरी त्याचे वितरण मात्र विषम पद्धतीने होत आहे. उत्पादनावर होणारा खर्च कमी करण्यासाठी कच्च्या मालाच्या किमती कमीतकमी ठेवणे, शासकीय मालमत्ता व नैसर्गिक संपत्ती कमीतकमी दरात मिळवणे, लोकांना कमी वेतन देणे, कायमस्वरूपी कामगार कमी करून हंगामी व तात्पुरत्या कामगारांची संख्या वाढविणे, स्त्रिया, शिकाऊ कामगार आणि बाहेरील प्रदेशांतून आलेले कामगार यांना मोठ्या प्रमाणात नेमणे, अधिकाधिक नफा मिळवून मुठभर लोकांचे कल्याण करून हजारो कुटुंबांचे शोषण करणे म्हणजे आर्थिक विकास नव्हे. उलट, या आर्थिक विकासाच्या गोड कौतुकामुळे 'खाउजा'ची (खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण) पाळेमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत खोलवर रुजवून त्याने आक्राळविक्राळ रूप धारण केले आहे. यातून भारतीय समाजव्यवस्थेत प्रचंड अशी आर्थिक विषमता निर्माण झाली आहे. या अर्थव्यवस्थेत अधिकाधिक उत्पन्न, अधिकाधिक विक्रय व अधिकाधिक नफा असे समीकरण

असते. त्यामुळे वस्तूंचा निर्माता विक्रयावर भर देतो व त्यातून चंगळवादाला खतपाणी मिळते. चंगळवाद हा तरुणपिढीत प्रायः प्रसारित झालेला असतो. त्यामुळे अलीकडच्या काळात तरुणपिढीचा सातत्याने उद्धोष व जयजयकार केला जातो आहे. कपड्यांच्या फॅशन्स, वाहने, करमणुकीचे कार्यक्रम या सर्वांची रचना तरुणपिढीच्या आवडीनिवडी लक्षात घेऊन केलेली असते. तरुणपिढीच्या या अवास्तव कौतुकामुळे म्हातारपण ही नको असलेली स्थिती आहे असे नकळत मानले जाते. तारुण्य टिकवून धरण्याचे अनेक मार्ग चोखाळले जातात. परंतु, शेवटी वार्धक्य याच ते येतेच. तारुण्य सांभाळण्याच्या प्रयत्नांना अपयश म्हणून आलेले वार्धक्य मानसिक दृष्ट्या फार त्रासदायक वाटते (भोईटे उत्तमराव, २००७). तारुण्य अधिक उठाव घेत असताना साहजिकच वार्धक्याकडे दुर्लक्ष होते. भांडवलशाही समाजव्यवस्थेत प्रत्येक गोष्टीचे बाजारीकरण करण्याकडे कल असतो. त्यात नातेसंबंध, भावभावना या गोष्टींना फारसा वाव न देता त्यांचा विक्रय करण्याकडे कल असतो. या एकूणच सामाजिक परिस्थितीत ज्येष्ठांचे सामाजिक व सांस्कृतिक सुरक्षाविषयक प्रश्न निर्माण झाले आहेत. या समस्येचे मूळ हे आर्थिक विषमतेत दिसून येते. आर्थिक सुधारणांचा उत्पन्नाच्या वाटपावर जे परिणाम होत आहेत त्यांचा ज्यांनी अभ्यास केला त्यांचे निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे आहेत :

१. खेड्यांतील लोकांच्या दरमाणाशी उत्पन्नाचे प्रमाण शहरांतील लोकांच्या मानाने कमी असले तरी १९७० च्या दशकात ते सुधारत होते. १९८० नंतरच्या चौदा वर्षांत ते कमी होत गेले आहे.
२. १९८२-८३ सालानंतर संघटितक्षेत्रातील दरमाणाशी उत्पन्नाच्या तुलनेत असंघटितक्षेत्रातील दरमाणाशी उत्पन्नात घट होत आहे.
३. राज्यातील दरमाणाशी उत्पन्नाचा अभ्यास केला तर मोठ्या राज्यांतील उत्पन्नातील विषमता वाढत आहे.
४. १९८६-८७ नंतरच्या सात वर्षांत वरच्या तीन राज्यांतील दरमाणाशी उत्पन्नाच्या तुलनेत तळाच्या तीन राज्यांतील दरमाणाशी उत्पन्नाचे प्रमाण पुष्कळ कमी झाले आहे.
५. १९८५ नंतरच्या दहा वर्षांत खाजगी उद्योगाच्या क्षेत्रात एकूण उत्पन्नातील श्रमिकांचा हिस्सा १५ टक्क्यांनी कमी झाला आहे तर भांडवलांचा हिस्सा तितक्याच प्रमाणात वाढला आहे (आर. नागराज २०००, पंडित नलिनी उद्धृत २००४).

या निष्कर्षावरून असे स्पष्ट होते की, विकासवादीचा दर वाढला असला तरी त्याचा फायदा शहरांतील लोक, संघटित क्षेत्रे, श्रीमंत राज्ये आणि मालमत्तादार यांनाच अधिक झाला आहे. खेडी, असंघटित क्षेत्रे, गरीब राज्ये, कामगार आणि दारिद्र्यरेषेखालील लोक यांची आर्थिक परिस्थिती दिवसेंदिवस खालावत चालली आहे. त्यामुळे गरीब आणि श्रीमंत यांच्यात दरी निर्माण झाली आहे. दुसऱ्या बाजूला माध्यमांनी जादूची कांडी फिरावी तशी सर्वसामान्यांपासून सर्वानाच भोग भोगण्याची एक ओढ निर्माण केली आहे. त्यामुळे जबाबदारी टाळून मी आणि माझी बायकोमुले इतकाच सीमित कुटुंबांचा आकार ठेवण्याकडे कल वाढला आहे. 'छोटे कुटुंब—सुखी कुटुंब' अशी सुखी कुटुंबाची व्याख्या करून आई-वडील, आजी-आजोबा यांच्याकडे हेतुतः दुर्लक्ष केले जात आहे. शासकीयपातळीवर कुटुंबकल्याणाच्या कार्यक्रमाचा प्रचार आणि प्रसार करणाऱ्या जाहिरातींमध्येसुद्धा पती-पत्नी व दोन मुले दाखवून 'लहान कुटुंब—सुखी कुटुंब', असे भासविले जात आहे. ज्यांच्याजवळ जमीन, भांडवल, नोकरी, सामाजिक सुरक्षितता यांच्यापैकी काहीही नाही असे बाजारपेठेच्या बाहेर फेकले जातात. जागतिक स्पर्धेच्या काळात केवळ व्यक्तींवर भर असल्याने लोकांना एकत्र टिकवून धरणाऱ्या परंपरा आणि सामाजिक बांधिलकीची भावना यांचा लोप होतो. व्यक्तिकेंद्रित जीवनशैली, विषम आर्थिकव्यवस्था चंगळवादी प्रवृत्ती आणि संपत्तीचे असमान वितरण या भयावह सामाजिक वास्तवामुळे वृद्धांच्या अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. त्यांचे विवेचन पुढील भागात केले आहे.

सरावासाठी स्वाध्याय - ४

४. तुमच्या मते, सामाजिक बदलांतून ज्येष्ठांच्या कोणत्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत :

६

ज्येष्ठांची वाढती लोकसंख्या

सध्याच्या जागतिक लोकसंख्येचे ठळक वैशिष्ट्य म्हणजे 'ज्येष्ठ नागरिकांची वाढती लोकसंख्या' हे होय. जागतिक लोकसंख्येत वृद्धांचे प्रमाण फार वेगाने वाढत आहे. इ.स. १९९५ मध्ये एकूण लोकसंख्येपैकी ज्येष्ठांचे शेकडा प्रमाण ९.५ होते ते २०५० पर्यंत २०.७ टक्के होईल. तर २१५० ला हेच प्रमाण ३०.५ टक्के झालेले असेल, असा अंदाज आहे. जगामध्ये एक दशलक्ष लोक प्रत्येक महिन्याला वयाची साठी ओलंडतात. त्यांपैकी जवळपास ८० टक्के लोक हे विकसनशील राष्ट्रांतील असतात. कोणत्याही समाजातील लोकसंख्यावाढीची प्रक्रिया तीन स्थितींतून निर्देशित होत असते. त्या स्थिती पुढीलप्रमाणे सांगता येतील :

१. उच्च जननदर, उच्च मृत्युदर असेल तर जन्माच्या वेळी अपेक्षित आयुर्मान कमी असते.
२. जननदर हळूहळू कमी होत असेल, मृत्युदर वेगाने कमी होत असेल तर जन्माच्या वेळाचे अपेक्षित आयुर्मान काहीसे वाढते.
३. जननदर, मृत्युदर वेगाने कमी होत असेल तर जन्माच्या वेळी व जन्मानंतर पुढेही अपेक्षित आयुर्मान भक्कमपणे वाढलेले असते (भाटीया, २००२).

दक्षिण आशियाई राष्ट्रांमधील लोकसंख्या ही वरीलपैकी दुसऱ्या आणि तिसऱ्या स्थितीतून जात आहे. सार्क (SAARC) राष्ट्रांतील लोकसंख्येतील वृद्धांच्या प्रमाणावर एक दृष्टिक्षेप टाकला असता हे चटकन लक्षात येते.

तक्ता क्र. १

सार्क राष्ट्रांच्या लोकसंख्येतील ज्येष्ठांचे प्रमाण

तपशील	बांगलादेश	भूतान	मालदीव	नेपाळ	भारत	पाकिस्तान	श्रीलंका
६० वर्षे किंवा अधिक वय							
पुरुष	५.२	N.A.	N.A.	२.९	७.५५	४.७	८.७
स्त्री	४.८	N.A.	N.A.	२.८	७.८६	५.०	९.०

(स्रोत : Ageing in SAARC Countries—An Agenda for Social Action Bhatia, 2002)

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, सार्क राष्ट्रांमध्ये वृद्धांचे प्रमाण सरासरी ५.५ टक्के आहे. श्रीलंका, पकिस्तान व भारत राष्ट्रांमध्ये महिला वृद्धांचे प्रमाण हे पुरुष वृद्धापेक्षा अधिक आहे. ६० ते ८० वयोगटात १०० वृद्ध स्त्रियांमागे ८१ वृद्ध पुरुष आहेत. ८१ वर्षे वयोगटात १०० ज्येष्ठ स्त्रियांमागे ५३ ज्येष्ठ पुरुष असे प्रमाण आहे.

भारतात ज्येष्ठांची संख्या वाढत आहे. देशामध्ये २० वर्षांपेक्षा कमी वयाची ५० टक्के लोकसंख्या आहे. दिवसेंदिवस लोकांचे आयुर्मान वाढत असल्याने वृद्धांच्या संख्येतही वाढ होत आहे. पुढील तक्त्यात वृद्धांची संख्या दिली असून कंसातील अंक एकूण लोकसंख्येत वृद्धांचे प्रमाण दर्शवितात.

तक्ता क्र. २

भारतातील वृद्धांची लोकसंख्या (मे २००६)

(अंक दशलक्षामध्ये असून कंसातील अंक एकूण लोकसंख्येतील शेकडा प्रमाण दर्शवितात.)

वर्षे	पुरुष	स्त्री	व्यक्ती
२००६	४०.७५(७.१०)	४२.८३(८.००)	८३.५८(७.५०)
२०११	४८.१४(७.७०)	५०.३३(८.७०)	९८.४७(८.३०)
२०१६	५८.११(८.७०)	५९.९९(९.८०)	११८.१०(९.३०)
२०२१	७०.६०(१०.२०)	७२.३५(११.३०)	१४३.२४(१०.७०)
२०२६	८४.६२(११.८०)	८८.५६(१३.१०)	१७३.१८(१२.४०)

(स्रोत : सामान्य सचिवालय, भारत सरकार)

वरील तालिकेवरून असे दिसून येते की, २००६ मध्ये एकूण ज्येष्ठ व्यक्तींचे शेकडा प्रमाण ७.५० होते. ते २०२६ पर्यंत १२.४० टक्के होण्याचा अंदाज आहे. दरवर्षी पुरुषांपेक्षा स्त्री ज्येष्ठांचे प्रमाण भारतातही वाढत असल्याचे स्पष्ट होते.

भारतातील नागरिकांच्या अपेक्षित आयुर्मानात वाढ होत असल्याने एकूण लोकसंख्येत ज्येष्ठांचे प्रमाण वाढत आहे. सन १९५१-६० या कालखंडात पुरुष ज्येष्ठांचे अपेक्षित आयुर्मान जन्माच्या वेळी ४२ वर्षे होते, जे इ.स. १९८६-९० या दरम्यान ५८ वर्षे झाले. अनुमान असे आहे की, २०११-१६ मध्ये हे आयुर्मान ६७ वर्षांपर्यंत पोहोचले. इ.स. १९८६-९० ते २०११-१६ या २५ वर्षांच्या कालावधीमध्ये एकूण लोकसंख्येत अपेक्षित

आयुर्मान जवळपास ९ वर्षांनी वाढण्याची संभावना आहे. अशा प्रकारे लोकांचे अपेक्षित आयुर्मान वाढत असल्याने ज्येष्ठ नागरिकांची संख्या वाढत आहे. इ.स. २००१ मध्ये भारताच्या लोकसंख्येत ६० वर्षे किंवा त्यापेक्षा जास्त वय असणाऱ्या वृद्धांची संख्या ही ७.२ कोटी होती. वृद्धांच्या या वाढत्या संख्येचा परिणाम हा आरोग्यविषयक सेवा, सुविधा, निवृत्तिवेतन त्याबरोबरच सामाजिक सुरक्षा, इ. खर्चावर होत आहे; आणि भविष्यात तो वाढत जाईल. त्यातून अनेक प्रश्न निर्माण होत आहेत. त्यांपैकी 'ज्येष्ठ नागरिकांचा सांभाळ व काळजी' ही आधुनिक समाजातील सर्वच राष्ट्रांसमोरील एक जटिल समस्या बनली आहे.

वयोवर्धन आणि ज्येष्ठांच्या समस्येची जाणीव ही २० व्या शतकाच्या मध्यानंतर प्रथम विकसित राष्ट्रांना होऊ लागली. त्याचा परिणाम म्हणून, जागतिक पातळीवर ज्येष्ठांच्या व वयोवर्धनाच्या समस्येवर सविस्तर चर्चा करून निश्चित धोरण ठरविण्यासाठी संयुक्त राष्ट्र संघटनेने इ.स. १९८२ मध्ये व्हिएन्ना येथे एक जागतिक परिषद आयोजित केली होती. या परिषदेत ज्येष्ठांच्या वाढत्या संख्येचा विचार करून एक कार्यक्रम तयार केला होता. त्या कार्यक्रमात काही त्रुटी होत्या. त्यामध्ये विकसनशील देशांचा, दारिद्र्याचा, वयोवर्धनात कुटुंबसंस्थेचे स्थान आणि अध्यात्म व संस्कृतीचा विचार केला नव्हता (शरदचंद्र गोखले, २००३). पुढे या कार्यक्रमाचे मूल्यमापन केले गेले. त्यामध्ये असे दिसून आले की, व्हिएन्ना प्लॅन ऑफ अॅक्शनची व्यवस्थित अंमलबजावणी झाली नव्हती म्हणून संयुक्त राष्ट्र संघटनेने ८ ते १२ एप्रिल २००२ या कालावधीत माद्रिद येथे आमसभेचे नियोजन केले. या सभेला भारतासह चीन, पाकिस्तान असे एकूण ७३ देशांचे सचिव व मंत्रीपातळीवरील प्रतिनिधी उपस्थित होते. या आमसभेत मुख्य विषयांची जी चर्चा झाली ते विषय असे होते : दारिद्र्य, आर्थिक सुरक्षा आणि धोरण, ज्येष्ठांचा कामाचा व इच्छामरणाचा हक्क, निवृत्तीचे वय बंधनकारक नसावे आणि निवृत्ती वेतनाचे धोरण, ज्येष्ठांच्या संख्येचे स्त्रीकरण किंवा त्या वयोगटातील स्त्रियांचे प्रश्न, ज्येष्ठांवर होणारा अन्याय, अत्याचार आणि त्यांच्याबाबत होणारा भेदभाव, ज्येष्ठांना निवृत्तीनंतर किंवा आधी नव्या उद्योगांची संधी, नव्या तंत्रज्ञानाची भूमिका, वयोवर्धन आणि अपंगत्व, एकत्र कुटुंबव्यवस्था व अनेक पिढ्या एकत्र राहण्याचे प्रश्न, वैद्यकविकास, ज्येष्ठांचा राजकीय निर्णयात सहभाग, सुखी व समाधानी आणि सहभागी वार्धक्य, मानवी हक्क,

अंमलबजावणी आणि मूल्यांकनाची व्यवस्था, युनोच्या वयोवर्धन कार्यक्रमाला आर्थिक पाठबळ, इत्यादी (शरदचंद्र गोखले, २००३).

या जागतिक परिषदेचे पडसाद संबंध जगभर पसरले. त्याचा परिणाम म्हणून, अनेक देशांनी त्या परिषदेचे कार्यक्रम अमलात आणण्यासाठी कृती कार्यक्रम आखले, नवीन कायदे निर्माण केले. भारतामध्ये डिसेंबर २००७ मध्ये 'दि मॅटेनन्स अॅण्ड वेल्फेअर ऑफ् पॅरेंट्स अॅण्ड सीनिअर सिटिझन्स बिल' लोकसभेने पारित केले. सामाजिक न्याय व अधिकारिता मंत्रालयाने राष्ट्रीय वृद्धजन नीती जाहीर केली. अशा प्रकारे ज्येष्ठांच्या कल्याणासाठी ठोस पावले उचलली गेली.

सरावासाठी स्वाध्याय - ५
५. मनुष्याचे वाढते आयुर्मान विकासासाठी शाप की वरदान यावर चर्चा करा :

७

वार्धक्याच्या समस्या

वार्धक्याच्या समस्यांचे विविध पैलू निदर्शनास येत असले, तरी या समस्यांचा दोन दृष्टिकोनांतून विचार करता येतो—एक म्हणजे, सामाजिक सुरक्षेच्या दृष्टीने निर्माण होणाऱ्या समस्या व दुसरा म्हणजे, सांस्कृतिक सुरक्षेच्या दृष्टिकोनातून या समस्यांचा विचार करता येतो. जसे व्यक्तीचे वय वाढत जाते तशी शारीरिक, मानसिक, आर्थिक आणि सामाजिक क्षमतांच्या दृष्टीने व्यक्ती कमकुवत बनून परावलंबी होते. त्यातून सामाजिक व सांस्कृतिक सुरक्षेच्या अनेक समस्या निर्माण होतात. सामाजिक सुरक्षेच्या समस्या जवळपास सार्वत्रिक एकसमान असल्या तरी सांस्कृतिक सुरक्षेच्या संदर्भात मात्र संस्कृतिनिहाय वेगवेगळे प्रश्न निर्माण होतात. येथे सर्वप्रथम सामाजिक सुरक्षेच्या समस्यांचा वेध घेतला असून नंतर ज्येष्ठांच्या सांस्कृतिक सुरक्षाविषयक बाजू स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

७.१ सामाजिक सुरक्षा

सामाजिक सुरक्षा म्हणजे विविध धोक्यांपासून जीवन सुरक्षित बनविणारी सामाजिक यंत्रणा होय. समाजामध्ये लोकांना त्यांच्या अपेक्षित अशा गरजांच्या अनुरोधाने समाज ज्या योग्य संघटनांच्या माध्यमातून मदत पोहोचवू शकतो, अशा योजना सामाजिक सुरक्षा निर्माण करतात. वार्धक्यात व्यक्तीला विशेषतः आर्थिक, आरोग्य व सामाजिक न्यायाच्या संदर्भात असुरक्षित वाटायला लागते. या संदर्भात वार्धक्यात अनेक प्रश्न उपस्थित होतात. त्यासंबंधीचे विवेचन पुढे केले आहे.

७.१.१ आर्थिक सुरक्षा

सर्व समस्यांच्या मुळाशी आर्थिक समस्या असतात. व्यक्तीला किमान गरजा भागविण्यासाठी आवश्यक ती आर्थिक तरतूद करून दारिद्र्यमुक्त जीवन जगणे म्हणजे आर्थिक सुरक्षा होय. वय वर्षे ६० किंवा त्यापेक्षा अधिक वयाची दोन-तृतीयांश लोकसंख्या आर्थिक दृष्ट्या कमजोर आहे. राष्ट्रीय न्यादर्श सर्वेक्षणाच्या ५२ व्या फेरीनुसार शहरांतील जवळपास ५३.५ टक्के व खेड्यांतील ३७ टक्के ज्येष्ठ नागरिकांजवळ अल्पप्रमाणात आर्थिक स्रोत आहेत. ज्येष्ठ नागरिकांपैकी पुरुषांच्या तुलनेत महिलांकडे आर्थिक साधनसंपत्ती फारच कमी आहे. विशेष म्हणजे, एकूण ज्येष्ठांमध्ये महिला ज्येष्ठांचे प्रमाणही

जास्त आहे. ग्रामीण भागांत ही विषमता अधिक तीव्र बनलेली दिसून येते. ग्रामीणमध्ये पुरुष-स्त्री ज्येष्ठांमध्ये आर्थिक स्रोतांचे वाटपाचे प्रमाण ३.२ : १ असे असून शहरांत हे प्रमाण १.५ : १ असे आहे. यावरून असे स्पष्ट होते की, स्त्री ज्येष्ठांची आर्थिक सुरक्षा ही पुरुष ज्येष्ठांच्या तुलनेत अधिक धोक्यात आलेली आहे.

देशात शहरी व ग्रामीण, संघटित व असंघटित, स्त्री व पुरुष यांच्यामध्ये आर्थिक दृष्ट्या फार विषमता दिसून येते. ग्रामीण भागांमध्ये स्त्रिया शेती, रोजंदारी व घरकाम मरेपर्यंत करतात. त्यांना कामांतून निवृत्ती नसते; तरी त्यांना आर्थिक सुरक्षा लाभत नाही. त्या सदैव आर्थिक दृष्ट्या दुसऱ्यावर अवलंबून राहतात. ही आपल्या समाजातील एक गंभीर बाब आहे. आज केवळ १० टक्के ज्येष्ठांना निवृत्तिवेतन मिळते. असंघटितक्षेत्रांत काम करणाऱ्या तसेच दारिद्र्यरेषेखालील ज्येष्ठ नागरिकांना अन्न, वस्त्र, निवारा व आरोग्य या पायाभूत गरजा भागविणेही अशक्य असते. अशा ज्येष्ठांच्या कुटुंबीयांनी जर त्यांच्याकडे दुर्लक्ष केले तर या ज्येष्ठांना अत्यंत हलाखीचे जीवन जगावे लागते. विशेषतः, विधवा व परित्यक्ता यांना अधिक खडतर जीवन कंठावे लागते. भारतात २००१ च्या जनगणनेनुसार ११ ते १२ दशलक्ष स्त्रिया ह्या विधवा होत्या. त्यांपैकी ७६ टक्के महिला वृद्ध आर्थिक दृष्ट्या कमकुवत होत्या. 'राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण' १९९२-९३ च्या अहवालात नमूद केल्याप्रमाणे वय वर्षे ६० ते ६९ या गटात विधवांचे शेकडा प्रमाण ४९ टक्के असून हे प्रमाण वय वर्षे ७०-७९ च्या गटात ७३ टक्के आहे. वय वर्षे ८० च्या पुढे विधवांचे प्रमाण ८६ टक्क्यांपर्यंत वाढलेले दिसते. यावरून एकूण स्त्री ज्येष्ठांच्या संख्येमध्ये विधवांचे प्रमाण जास्त आहे. या विधवा स्त्रियांच्या आर्थिक सुरक्षेची समस्या ही अधिक तीव्र व व्यापक बनलेली दिसते. राष्ट्रीय न्यादर्श सर्वेक्षणाच्या ५२ व्या फेरीनुसार ग्रामीण भागांतील ६० पेक्षा अधिक वयाच्या ७१ टक्के स्त्रिया (त्या तुलनेत ३१ टक्के पुरुष) आर्थिक दृष्ट्या परावलंबी आहेत. शहरांमध्ये हेच प्रमाण ७६ टक्के स्त्रिया व ३० टक्के पुरुष आर्थिक दृष्ट्या परावलंबी आहेत. यावरून असे स्पष्ट होते की, ज्येष्ठांच्या प्रश्नांचे स्त्रीकरण झाले आहे. या ज्येष्ठ नागरिकांच्या अन्न, वस्त्र, निवारा या गरजा पूर्ण करून त्यांना दारिद्र्यमुक्त जगता यावे म्हणून विविध कार्यक्रम शासकीय व अशासकीय संस्थांमार्फत राबविले जातात. त्यासंबंधीचे काही कार्यक्रम व योजना पुढे दिल्या आहेत.

आर्थिक सुरक्षेसाठी उपाययोजना :

ज्येष्ठ नागरिकांना आर्थिक सुरक्षा देण्याच्या हेतूने अनेक उपक्रम व योजना सुरू केल्या आहेत. त्यांपैकी महत्त्वाच्या योजना व उपक्रम पुढे दिले आहेत.

दारिद्र्यरेषेखालील ज्येष्ठ नागरिकांना निवृत्तिवेतन योजना सुरू करण्यात आली असून दरमहा रु.२००/- निवृत्तिवेतन दिले जाते. जानेवारी १९९७ ची स्थिती आधारभूत मानून २७.६ लाख वृद्धांना या योजनेचा लाभ मिळणार आहे. २००६-०७ पासून केंद्र सरकार या योजनेत सहभाग देत आहे. २००३-०४ पासून 'सहभागी निवृत्ती' 'Contributory Pension' योजना शासनाने सुरू केली आहे.

ज्या ज्येष्ठ नागरिकांना सेवेतून निवृत्तिवेतन मिळते अशांनी आपल्या मिळकतीचे व्यवस्थित आर्थिक नियोजन करणे गरजेचे आहे. त्यामध्ये खालील बाबी समाविष्ट असाव्यात :

१. आरोग्य जीवन विमा (Mediclaime) काढावा.
२. आपल्या उत्पन्नाचा काही हिस्सा अतिवृद्धावस्थेसाठी ठेवावा.
३. आपत्तीय व्यवस्थापनासाठी आवर्तीय बचत करावी.
४. काही रक्कम बँकेत / इतर ठिकाणी गुंतवावी. बँकेचे बॉण्ड, कंपन्यांचे शेअर्स, म्यूच्युअल फंड, यूनित ट्रस्ट यांसारख्या विविध ठिकाणी आपला पैसा ज्येष्ठांनी गुंतवावा. निश्चित मुदतीच्या ठेवीवर ज्येष्ठांसाठी अर्धा टक्का व्याज अधिक दिले जाते. या बचत ठेवीमुळे पैसाही सुरक्षित राहतो आणि फायदाही मिळतो.

ग्रामीण तथा शहरी भागांतील आवास योजनांमध्ये १० टक्के घरे किंवा जमीन ज्येष्ठ नागरिकांना राखीव ठेवण्याचे शासकीय धोरण आहे. वार्धक्यातील गरजा लक्षात घेऊन यापुढे घरे बांधली जावीत; अशा सूचना आहेत. ज्येष्ठांसाठी कॉलनीत अथवा गाव मोहल्ल्यात काही खास सोय करण्याचीही योजना आहे.

अंत्योदय योजना : या योजनेस पात्र असलेल्या कुटुंबीयांसाठी सवलतीच्या दरात ३५ किलोग्रॅम धान्य दरमहिन्याला दिले जाते. अशा कुटुंबांतील ज्येष्ठ नागरिकांसाठी ह्या योजनेचा लाभ होतो. दारिद्र्यरेषेखालील पंधरा दशलक्ष कुटुंबे हे या योजनेचे लाभार्थी आहेत.

अन्नपूर्णा योजना : ज्या वृद्धांना निवृत्तिवेतनाचा फायदा मिळत नाही अशा ज्येष्ठ नागरिकांना दरमहिण्याला प्रत्येक व्यक्तीला दहा किलो धान्य मोफत दिले जाते.

प्रवासभाड्यात सवलत :

१. वयाच्या ६५ वर्षांवरील व्यक्तींना एस.टी. भाड्यात ५० टक्के सवलतीची योजना आहे. रेल्वे तिकीट बुकिंगसाठी स्वतंत्र खिडकी योजना चालू आहे.
२. विमानाच्या प्रवासभाड्यातही ज्येष्ठ नागरिकांना सवलत दिली जाते.

निराधारांना मानधन : निराधार ज्येष्ठ नागरिकांना मासिक रु.४००/- मानधन देण्याची योजना आहे. ज्यांचे वय ६५ वर्षे किंवा त्यापेक्षा जास्त आहे अशा ज्येष्ठ नागरिकांसाठी १.९५ लाखांपर्यंत आयकरात सूट दिली जाते. ज्येष्ठांसाठी शासनाने मातोश्री वृद्धाश्रम योजना सुरू केली आहे. राज्य सूचीतील कलम ९ आणि सामाईक सूचीतील कलम २०, २३ आणि २४ नुसार भारतीय राज्यघटनेत ज्येष्ठ नागरिकांच्या निवृत्तिवेतन, सामाजिक सुरक्षा व जीवनविमा, आर्थिक आणि सामाजिक नियोजन आणि बेरोजगार व अपंगांसाठी खास सवलतीची तरतूद या सूचीमध्ये केलेली आहे. वृद्धांसाठी सामाजिक व आर्थिक सुरक्षा देण्याच्या हेतूने उपयुक्त असे वातावरण निर्माण करण्यासाठी भारत सरकारने वृद्धांसाठी राष्ट्रीय धोरण जाहीर केले आहे.

ज्येष्ठ नागरिकांसाठी समन्वित कार्यक्रम योजना असून या योजनेअंतर्गत अशासकीय संस्थांना वृद्धाश्रम, विरंगुळा केंद्र, मोबाइल मेडिकेअर यूनिट्स यांसारख्या सेवाभावी संस्था स्थापण्यासाठी व त्यांचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी आणि इतर सेवासुविधा देण्यासाठी व विविध प्रकल्प सुरू करण्यासाठी त्या प्रकल्पाच्या एकूण खर्चाच्या ९० टक्के रक्कम शासन या संस्थांना आर्थिक साहाय्य करील, असे म्हटले आहे. सामाजिक न्याय आणि अधिकारिता मंत्रालयामार्फत ४४४ अशासकीय संस्थांना ३३८ वृद्धाश्रम (Old Age Home), २४१ विरंगुळा केंद्रे (Day Care Centres), ४५ फिरती औषधोपचार केंद्रे (Mobile Medicare Units) चालविण्यासाठी अर्थसाहाय्य देण्यात येते. पंचायत संस्था, स्वयंसेवी संस्था व स्वयंसाहाय्य गटांना वृद्धाश्रम उभे करण्यासाठी साहाय्य करण्याची योजना आहे. अशा प्रकारे आर्थिक सुरक्षेसाठी भारत सरकार व राज्यसरकार यांच्या अनेक योजना आहेत.

७.१.२ आरोग्याची सुरक्षा :

प्रत्येक व्यक्तीला जन्मानंतर बालपण, तारुण्य, प्रौढत्व व वार्धक्य या अवस्थांमधून जावे लागते. वयाची साठी ओलांडली की, माणूस वार्धक्याकडे झुकू लागतो. बालपण, तारुण्य हे चुटकीसारखे कधी निघून गेले हे कळतही नाही. प्रौढ अवस्थेत कोणी आपणांस आजोबा म्हणाले की, वार्धक्याची जाणीव आधिक तीव्रतेने होऊ लागते. सामान्यपणे वृद्धापकाळ हा ५५ व्या वर्षापासून सुरू होतो. तो ८५ व्या वर्षापासून धरावा असे म्हणणारे विविध पंथ आहेत. भारतात साधारणतः 'साठी'नंतर, अमेरिकेत ६५ नंतर, स्वीडनमध्ये ६७ नंतर तर चीन, सिंगापूरमध्ये तो ८५ वर्षानंतर मानण्याकडे कल आहे. त्यामुळे वृद्धावस्थेचे ३ टप्पे पाडले जातात. ते पुढीलप्रमाणे आहेत :

१. प्रौढ वृद्ध : ज्याचे वय ६० वर्षे ते ७४ वर्षे आहे.
२. वृद्ध : ज्याचे वय ७५ वर्षे ते ८५ वर्षे आहे.
३. जरावस्था : ज्याचे वय ८६ वर्षांपेक्षा अधिक आहे (भाटीया, २००२).

या प्रत्येक टप्प्यानुसार व्यक्तीला आरोग्याचा धोका वाढत जातो. अवयव क्षीण होत जातात, शरीराचे अवयव गलितगात्र होतात; असे असले तरी निसर्गतःच वार्धक्याची वाटचाल प्रत्येकाची भिन्न असू शकते. प्रत्येकाचा वयबदलाचा वेग व त्याचे परिणाम भिन्न-भिन्न असतात. वार्धक्यामध्ये पेशींची निर्मितीशक्ती, कार्यबल कमी-कमी होऊ लागते. म्हणजेच, कार्यबाहुल्य संकुचित होऊ लागते. अवयवांची लवचिकता क्षीण होत जाते आणि सर्व अवयवांवर वार्धक्याचे परिणाम दिसू लागतात. उदा. - त्वचा, कान, डोळे, श्वसनसंस्था, पंचनसंस्था, जननसंस्था, उत्सर्जनसंस्था, रक्ताभिसरण, इत्यादी बदल घडून येतात आणि वार्धक्याच्या समस्या जाणवू लागतात (डॉ. नंदनकुमार गुरडे, २००७). वार्धक्यात आरोग्याच्या पुढील समस्या जाणवतात.

१) कुपोषण : कुपोषण याचा अर्थ शरीराला आवश्यक तो आहार न मिळणे व जो आहार मिळतो तो काही आजारामुळे पचन न होणे म्हणजे कुपोषण होय. कुपोषण दोन प्रकारचे सांगितले जाते. श्रीमंत धनिकांचे अत्याधिक आहारामुळे व अपचनामुळे कुपोषण होते. आहाराचे प्रमाण काटेकोरपणे निर्धारित करता येत नाही. प्रत्येक व्यक्तीच्या आवश्यकतेनुसार आहाराची गरज असते. जर शारीरिक काम कमी असेल तर आहाराची मात्राही कमी केली

जाते. वार्धक्यामध्ये कुपोषणाची शक्यता अधिक आहे. काम कमी होते, भूकही कमी होते त्यामुळे आहार कमी लागतो. पचनही कमी होते. त्यातून कुपोषणाची समस्या उद्भवते. वार्धक्यात दात गेल्यामुळेसुद्धा त्याचा परिणाम आहारावर व पचनावर होतो. त्यात वृद्धांची झोप कमी होते. त्याचाही परिणाम पचनावर होतो. निद्रानाशामुळेही अनेक आजार उद्भवतात. त्यामुळे ज्येष्ठांचे आरोग्य धोक्यात येते. काही गरिबांना विशेषतः आदिवासी, मागास जाती, जमातीतील दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांत वृद्धांना परिपूर्ण आहार न मिळाल्याने कुपोषण होते. त्यामुळे अकाली वृद्धत्व येऊन लोक मृत्युमुखी पडतात. परिपूर्ण आहार न मिळाल्याने काही अवयव कमकुवत होऊन आजार उद्भवतात. अशा प्रकारे कुपोषण ही वृद्धांची एक समस्या आहे.

२) नेत्ररोग : चाळिसाव्या वर्षी चाळिशी डोळ्यावर येणे स्वाभाविक आहे. मंद दृष्टिदोष हा नेत्ररोग असून चष्मा लावणे त्यावर उपाय आहे.

मोतीबिंदू : हा डोळ्यांचा आजार साधारणतः वार्धक्यात उद्भवतो. डोळ्याची शस्त्रक्रिया करून हा आजार दूर करणे सहज शक्य झाले आहे. शासनाने शासकीय दवाखान्यात मोतीबिंदू शस्त्रक्रिया करण्याचे कॅम्प सुरू केलेले आहेत. अशा कॅम्पमध्ये मोफत शस्त्रक्रिया केली जाते.

३) बहिरेपणा : वृद्धापकाळात कानाच्या नसा कमजोर होतात. मज्जासंस्थेचे कार्य क्षीण होऊ लागते. त्यामुळे कमी ऐकू येते. कानाजवळ व हळू बोलल्यावर ऐकायला येते. यासाठी कानाच्या डॉक्टरांचा सल्ला घ्यावा. श्रवणशक्तीचे मोजमाप करून श्रवणयंत्रांचा वापर करावा. वार्धक्यात व्यक्ती एकाकी राहू लागते, त्यात बहिरेपणा आला तर संवादाचा विसंवाद होऊ लागतो. मग संवादच साधणे नको या निर्णयावर ज्येष्ठ येतात. त्यामुळे ते अधिकच एकाकी जीवन जगू लागतात. समवयस्कांसोबतही त्यांचा संवाद होत नाही. या एकलकोंडेपणातून संशयीवृत्ती वाढीस लागते. त्यासाठी श्रवणयंत्रांचा वापर करून हा बहिरेपणा घालविता येतो. हे शक्य नसल्यास साक्षर व्यक्तीने पाटी-पेन्सिलचा उपयोग करून संवाद सुरू ठेवावा म्हणजे एकाकी जीवन जगावे लागणार नाही.

४) दात : वार्धक्यामुळे दातांच्या फटी वाढतात. हिरड्या आकसून दात जास्तीचे उघडे पडतात. दाताचा टणक भाग कमजोर होऊन दात ठणकणे, दात

हलणे, हिरड्याचे आजार होतात. अशा वेळेला दंतवैद्याचा सल्ला घ्यावा. दात नाही तर जेवण योग्य होत नाही, त्यामुळे शरीर आणखी दुर्बल होऊन इतर व्याधी जडू लागतात.

५) **नाक** : नाकातील स्राव वाहू लागतो. कारण नियंत्रण कमी झालेले असते.

६) **स्नायू** : शरीरातील सर्वच स्नायू वार्धक्यात कमकुवत होतात. शरीर ढिले पडू लागते. त्यामुळे पाठीला बाक येणे, हर्निया होणे, पेल्पास अंग बाहेर पडणे यांसारखे आजार होतात; म्हणून जमेल तो व्यायाम व योगासने करून स्नायूंची कार्यशक्ती तेवत ठेवता येते.

७) **अस्थिसंस्था** : वार्धक्यामुळे हाडांतील कॅल्शियम कमी होते व हाडे ठिसूळ बनतात. गुडघेदुखी, पाठ ठणकणे यांसारख्या तक्रारी स्त्रियांमध्ये पाळी गेली की लगेच सुरू होतात. त्यामुळे तज्ज्ञांचा सल्ला घेणे अधिक योग्य.

८) **सांधेदुखी** : स्नायूंची झीज व हाडांची झीज यांमुळे सांध्यांवर जास्त ताण पडतो. सांध्यांतील आवरण झिजू लागते व सांधेदुखी सुरू होते. सांधे व स्नायूंना योग्य व्यायाम दिल्यास त्यांची कार्यक्षमता वाढते. त्यासाठी नियमित व्यायाम, प्राणायाम, योगासने करणे आवश्यक आहे.

९) **मज्जासंस्था** : वार्धक्यात मेंदूच्या पेशींचे कार्य कमी होऊन पेशींची जागा तंतुमय पदार्थ घेऊ लागतात. रक्तवाहिनीच्या दोषामुळे रक्ताभिसरण कमी होते. पाठीच्या मणक्यातून जाणारा पृष्ठवंश रज्जू व मेंदूचे कार्य क्षीण होऊन त्याचे पर्यवसान विस्मरण, अल्झेमर्स, नैराश्य, कंपवात, अर्धांगवायू यांसारख्या गंभीर आजारांत होते. वेळीच दक्षता घेतली आणि योग्य उपचार केले तर या आजारांची गंभीरता कमी करता येऊ शकते.

१०) **रक्ताभिसरण** : हृदयनिर्मितीपासून मुत्यूपर्यंत स्पंदन करून शरीराला रक्तपुरवठा करीत असते. वार्धक्यामुळे हृदयाचे स्नायू कमजोर होतात. रक्तवाहिन्या आकुंचन पावतात. रक्तवाहिन्यांमध्ये कोलेस्टेरॉलचे थर साचल्यामुळे रक्तप्रवाहात अडथळे निर्माण होतात. त्यामुळे हृदयाला अधिक शक्ती खर्च करावी लागते. त्यात पंपिंग करण्यास हृदय असमर्थ ठरू लागते. अंजनासारखी समस्या उद्भवते. हृदयाची कार्यक्षमता वाढविण्यावर योग्य आहार, विहार व निद्रा हा रामबाण उपाय होय. सकाळी लवकर फिरायला जाणे, प्राणायाम करणे, व्यायाम व योगासने करून हृदयाची कार्यक्षमता वाढविता येते.

या संदर्भात व्यक्तीचा आचारविचारही प्रभाव टाकतो. सकारात्मक दृष्टिकोन ठेवून ताणतणावांवरही नियंत्रण ठेवता येते. रक्तदाब नियंत्रण ठेवून हृदयरोगापासून मुक्ती मिळविता येते.

११) श्वसनसंस्था : पचनसंस्था, जननसंस्था वार्धक्यामुळे क्षीण होतात.

१२) मधुमेह : वार्धक्यात हा आजार उद्भवतो. हा आजार अनुवंश व ताणतणावांमुळे होतो. मधुमेह होणे म्हणजे आपल्या शरीरातील इन्स्युलिन निर्माण करणारी यंत्रणा एक तर कायम नष्ट होणे किंवा कमकुवत झाल्यामुळे इन्स्युलिन निर्माण करण्याचे कार्य थांबते. इन्स्युलिन हे शरीरातील पेशींना ऊर्जा मिळविण्यासाठी साखर भरविते. ज्याच्या शरीरात इन्स्युलिन तयार होत नाही किंवा कमी असते, त्यामुळे शरीरातील साखर खर्च न होता तशीच शिल्लक राहते. परिणामी, पेशींना साखर न मिळाल्याने ऊर्जा मिळत नाही व व्यक्ती खावखाव करते. साखर शरीरात शिल्लक राहिल्याने शरीरातील संतुलन बिघडते. अशा वेळेला कडू कारले, कडूनिंब अथवा तृणरस प्राशन केला तरी आजार कमी होत नाही. शरीरातील शिल्लक साखर कमी करण्यासाठी अन् पेशींना ऊर्जा मिळण्यासाठी इन्स्युलिनशिवाय पर्याय नाही. मधुमेह झालेल्या व्यक्तीने व्यायाम व प्राणायाम करून मधुमेहावर नियंत्रण ठेवता येते.

१३) कर्करोग : कर्करोग कोणालाही होऊ शकतो. परंतु, कर्करोगाचे प्रमाण वार्धक्यात अधिक आहे. कर्करोगावर काही उपचार असले तरी व्यायाम व योग्य सवयी हाही एक उपाय आहे. वार्धक्यात अनेक आजार होण्याची संभावना असल्यामुळे आजारासाठी खास विमा उतरविण्याची गरज आहे. तरुणवयातच आरोग्यासाठी काही गुंतवणूक केली तर वार्धक्यात सुखी जीवन जगण्यास ती उपयोगी पडते.

मानसिक आरोग्य : वृद्धापकाळात व्यक्तीला शारीरिक व मानसिक थकवा येतो. त्यात दैनंदिन कार्यातून व्यक्ती दूर फेकली जाते. कुटुंबात व समाजात जे मानाचे स्थान असते ते हळूहळू लोप होत जाते. सेवेत असलेल्या व्यक्ती निवृत्त होतात. निवृत्तीनंतर त्यांचे पदावरील अधिकार एकदम संपुष्टात येतात. सतत कामांत गुंतून असलेली व्यक्ती निवृत्त होताच तिच्याकडे असलेले कामकाज काढून घेतले जाते. अशा व्यक्तीला नवीन परिस्थितीत समायोजन करताना अनेक समस्या निर्माण होतात. निष्क्रियता, नैराश्य, वैफल्य निर्माण

होऊन विषम समायोजनाचे दोष व्यक्तीत दिसू लागतात. विषम समायोजन अधिक तीव्र झाले तर व्यक्ती मानसिक रुग्ण बनते; किंवा त्याचे पर्यवसान आत्महत्येतही होऊ शकते. निष्क्रियतेमुळे व्यक्तीची बौद्धिक व बोधात्मक क्षमता घटते. समस्या सोडविण्याची, बदल अथवा नुकसान स्वीकारण्याची क्षमता कमी होते. वयानुसार स्मरण, अध्ययन व बोधात्मक क्षमता कमी होत जाते. असे असले तरी शहाणपण, ज्ञान व अनुभवाची समृद्धी पाठीशी असल्यामुळे वृद्धापकाळातही व्यक्ती अधिक क्षमतेने कार्य करू शकते. त्यासाठी मात्र व्यक्ती सतत क्रियाशील असणे गरजेचे आहे. शेती व इतर व्यवसायांतील व्यक्ती निवृत्त होत नाहीत. दीर्घकाळ उत्पादनप्रक्रियेत सहभागी असल्याने अशा व्यवसायांतील व्यक्ती सक्रिय राहतात. 'शेतात गेलं की शेत काम सांगते' असे म्हटले जाते. त्यामुळे सतत कामात गुंतून असल्यामुळे असे लोक मानसिक दृष्ट्या अधिक भक्कम असतात. सेवेतून निवृत्त झालेल्या व्यक्तीला नवीन व्यवसायात रस निर्माण होणे व समायोजन करणे जरा अवघड जाते. त्यात निवृत्तिवेतन मिळत असल्याने उद्योग करण्याची गरज नसते. त्यामुळे शरीराला शिथिलता येण्याची अधिक शक्यता असते. निवृत्तीनंतर प्रेरणेचा अभाव, नैराश्य, ताणतणाव, सरावाचा अभाव, निम्न अपेक्षा यांमुळे वृद्धापकाळ निष्क्रिय व अनुत्पादक बनतो. निष्क्रियतेमुळे व एकाकीपणामुळे अनेक आजार जडतात. त्यांमध्ये अल्झामर्स (Alzheimers) व देमेन्शिया (Dementia) यांसारख्या मानसिक आजारांचा उल्लेख करता येईल. या आजारांवर शासकीय व काही खाजगी रुग्णालयांत मानसोपचार कक्ष सुरू केले आहेत. हे आजार होण्यापूर्वी ते होणार नाहीत याची काळजी घेतली पाहिजे. त्यासाठी जीवनशैली बदलावी. प्राणायाम, योगा व व्यायाम करण्याची सवय लावली पाहिजे. तणावमुक्त जीवन हा निरोगी जीवनाचा गुरुमंत्र आहे. शारीरिक व मानसिक आरोग्यासाठी आणि स्वावलंबी जीवन जगण्यासाठी ज्येष्ठांनी उतारवयातही क्रियाशील असले पाहिजे. यालाच क्रियाशील वृद्धत्व (Active Ageing) म्हणतात. क्रियाशील वृद्धत्वामुळे ज्येष्ठांची उत्पादकक्षमता टिकून राहते. मात्र त्यासाठी वयानुरूप सृजनशील कार्याची निवड करता आली पाहिजे.

अशा प्रकारे आरोग्याची सुरक्षा लक्षात घेताना शारीरिक व मानसिक आरोग्याची सुरक्षा महत्त्वाची आहे. वार्धक्यामुळे शरीरातील रोगप्रतिकारक्षमता

कमी होत जाते, वयोवर्धनामुळे अवयवही क्षीण होतात, स्नायू शिथिल बनतात, हालचाल कमी झाल्यामुळे रक्ताभिसरण, पचन, श्वसन या संस्थाही कमकुवत होतात, मानसिक क्षमताही कमी होते, वृद्धापकाळात व्यक्तीला या आजारांशी समायोजन करावे लागते. दवापाणी, आहार, निद्रा व व्यायाम, प्राणायामाच्या योग्य सवयी असल्या की वृद्धापकाळही सुखी व समृद्ध बनू शकतो.

आरोग्याच्या सुरक्षेसाठी उपाय :

शासकीय व खाजगी रुग्णालयांमध्ये वृद्धांसाठी खास सोयी केल्या आहेत. शासनानेही वृद्धांच्या आरोग्यसुरक्षेसाठी विविध योजना सुरू केल्या आहेत. भारत सरकारने दि. १२.०४.२००५ पासून राष्ट्रीय आरोग्य अभियान सुरू केले आहे. खासकरून, ग्रामीण भागांतील गोरगरिबांसाठी आरोग्याच्या सेवासुविधा पुरविण्यासाठी हे अभियान सुरू केले आहे. या अभियानांतर्गत स्वयंसेवकांना प्रशिक्षण, औषधोपचार पुरविणे आणि प्राथमिक व सामाजिक आरोग्य केंद्र परिपूर्ण आणि संपन्न बनविणे हा अभियानाचा प्रमुख हेतू आहे. बहुतांशी ज्येष्ठ नागरिक खेड्यांत राहतात. त्यांना ह्या अभियानाचा निश्चित फायदा होतो. युनिव्हर्सल हेल्थ इन्शुरन्स वयाच्या ७५ च्या नंतर नागरिकांसाठी उपलब्ध आहे. ज्येष्ठ नागरिकांसाठी मेडिकलेम विमा पॉलिसी उपलब्ध आहे. अंधत्व निवारणासाठी राष्ट्रीय कार्यक्रम आखण्यात आला असून हा कार्यक्रम जागतिक बँकेच्या अर्थसाहाय्याने सुरू आहे. इ.स. २००७ पर्यंत ह्या कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट पूर्ण करण्याचे ध्येय होते. २०१० पर्यंत अंधत्वाचे प्रमाण कमी करण्यासाठी ही मोहीम कार्यरत आहे. ज्येष्ठ नागरिकांसाठी शासकीय व इतर स्वयंसेवी संस्थांच्या रुग्णालयांमध्ये खास स्वतंत्र नोंदणी कक्ष व परीक्षण केंद्र सुरू केले आहेत. पुण्यातील सह्याद्री हॉस्पिटलने फेस्कॉम संस्थेबरोबर ज्येष्ठांसाठी आरोग्याच्या कार्यक्रमांत सहभाग दिला आहे. सायंकाळची बाह्यरुग्ण सेवा ही ज्येष्ठ नागरिकांसाठी सुरू करण्यात येत आहे. दिल्लीमध्ये शासकीय रुग्णालयात अशा सुविधा सुरू करण्यात आल्या आहेत. इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठाने जेराँटॉलॉजीवर एक शिक्षणक्रम सुरू केला आहे. त्यातून जराशास्त्रात ज्ञाननिर्मिती व ज्ञानप्रसार होईल अशी अपेक्षा आहे. महाराष्ट्रात जराशास्त्राच्या अभ्यासासाठी शास्त्रज्ञांनी मराठवाड्यात अंबेजोगाई महाविद्यालयाची

निवड केली आहे. ससूनमध्ये वृद्ध रुग्णांसाठी खास सुविधा आहेत. शासकीय रुग्णालयात दारिद्र्यरेषेखालील लोकांना मोफत औषधवाटप योजना सुरू आहे. ज्यांचे वार्षिक उत्पन्न ५,००० रुपयांपेक्षा कमी आहे अशा ज्येष्ठ नागरिकांसाठी चष्मे, व्हील चेअर्स, श्रवणयंत्र मोफत देण्याची योजना आहे.

७.१.३ सामाजिक न्याय :

ज्येष्ठ नागरिकांना लैंगिक, आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय शोषणमुक्त जीवन जगता यावे यासाठी पोषक वातावरण निर्माण करण्याच्या दृष्टीने 'सामाजिक न्याय आणि अधिकारिता मंत्रालयाने' राष्ट्रीय वृद्धजन धोरण जाहीर केले आहे. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर संयुक्त राष्ट्र संघटनेने वृद्धांसाठी काही तत्त्वे जाहीर केली आहेत. आंतरराष्ट्रीय आरोग्य संघटनेने कार्यक्षम वार्धक्य यावर धोरणात्मक चौकट विकसित केली आहे. भयमुक्त, शोषणमुक्त, छळमुक्त, निरोगी जीवन जगण्याची वृद्धांना हमी देऊन सामाजिक न्याय बहाल करता येईल. असुरक्षित औषधोपचार व फसव्या मार्केटिंगपासून ज्येष्ठ नागरिकांचे संरक्षण केले जाईल.

वार्धक्यात विधवा स्त्रियांना सामाजिक प्रवाहापासून बाहेर फेकले जाते, त्यांना जे अधिकार कुटुंबात असतात तेही काही स्वार्थासाठी हिसकावले जातात. त्यांच्या नातेवाईकांकडूनच त्यांची फसवणूक होण्याची शक्यता असते. या अत्याचारापासून विधवा वृद्ध स्त्रियांचे संरक्षण केले जाईल या हेतूने शासन सामाजिक न्यायाचे वातावरण निर्माण करण्यासाठी प्रयत्नांची पराकाष्ठा करीत आहे.

वार्धक्यात व्यक्ती शारीरिक दृष्टीने कमकुवत बनते. तिची प्रतिकार करण्याची क्षमताही कमी होते. त्यामुळे अशा व्यक्ती गुन्हेगारीच्या सहज शिकार होतात. ज्येष्ठ नागरिकांचा घरातील साधनसंपत्तीवर अधिकार असतो, धनदौलत त्यांच्या हाती असते, ती मिळविण्यासाठी कुटुंबातील नातेवाईकही ज्येष्ठांचा शारीरिक अथवा मानसिक छळ करू शकतात.

कुटुंबात जुन्या-नव्या पिढ्यांमध्ये बऱ्याच वेळेला संघर्ष पाहायला मिळतो. कधी-कधी हा संघर्ष हिंसक रूप धारण करतो. ज्येष्ठ नागरिकांना सुरक्षित जगण्याचा अधिकार आहे. त्यांच्या हक्काची पायमल्ली होणार नाही, तसेच त्यांना सामाजिक न्याय देण्यासाठी शासन प्रयत्नशील राहिल अशी हमी

राष्ट्रीय वृद्धजन धोरणात दिली आहे. ज्येष्ठ नागरिक म्हणजे अडगळ नव्हे. त्यांचे ज्ञान, अनुभव, कौशल्य व वृत्ती आदींचा विकासप्रक्रियेत उपयोग करून घेतला पाहिजे. धनदौलतीची खरेदी-विक्री करताना, भांडण-तंटा मिटवताना, संपत्तीच्या वाटण्या करताना ज्येष्ठ नागरिकांचा सल्ला घेणे फायद्याचे ठरते. वृद्धांना अपेक्षित जीवन जगण्याचा, विविध संधी प्राप्त करून कार्य करण्याचा हक्क आहे. वार्धक्य सक्रिय ठेवण्यासाठी त्यांना नवनवीन संधी उपलब्ध करून देणे महत्त्वाचे आहे. घटनेच्या ४१ व्या कलमानुसार ज्येष्ठ नागरिकांना संरक्षण देण्यात आले आहे.

सामाजिक न्याय आणि विविध योजना :

ज्येष्ठ नागरिकांसाठी 'सामाजिक न्याय व अधिकारिता मंत्रालयाने' एक कृतिकार्यक्रम तयार केला आहे. त्यामध्ये असे नमूद केले आहे की, सर्वच स्तरांवरील निर्णयप्रक्रियेत ज्येष्ठांचा सहभाग घेतला जाईल. भारत सरकारने वृद्धांच्या सोयीसुविधांसाठी एक ज्येष्ठ नागरिक परिषद स्थापन केली आहे (N.C.O.P). या परिषदेचे सध्या ४५ सदस्य असून बहुतांशी सदस्य हे ज्येष्ठ नागरिक आहेत. लोकसभा, राज्यसभा यांमध्येही ज्येष्ठ नागरिक निवडून आलेले असतात. तेव्हा निर्णयप्रक्रियेत ज्येष्ठ नागरिकांचा सहभाग असतो. काही प्रमाणात न्यायालयातील न्यायाधीशसुद्धा ज्येष्ठ नागरिकांपैकी आहेत. ज्यांना काम हवे आहे अशांना काम मिळावे म्हणून भारत सरकारने ग्रामीण लोकांसाठी 'राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी' योजना सुरू केली आहे. या योजनेचा ज्येष्ठ नागरिकांना फायदा होत आहे. 'प्रधानमंत्री ग्रामोदय' योजनेतून ग्रामीण भागांत चिरंतन मानवी विकास साधण्यासाठी केंद्र शासन विशेष साहाय्य करीत आहे. या योजनेतून ग्रामीण रुग्णालये, प्राथमिक शिक्षण, ग्रामीण निवास, पिण्याचे पाणी, ग्रामीण वीजपुरवठा व पोषण आहार अशा अनेक क्षेत्रांत काम चालू आहे. जीवनभर निरंतर शिक्षण, प्रशिक्षण आणि व्यवसाय मार्गदर्शन आणि सेवेच्या संधींची समानता हा ज्येष्ठ नागरिकांचा हक्क आहे. भारत सरकारने ८६ वी घटनादुरुस्ती केली. त्या घटनादुरुस्तीनुसार ६ ते १४ वयोगटातील सर्व मुलांना शिक्षणाचा हक्क प्राप्त झाला आहे. या क्षेत्रात उच्चविद्याविभूषित व साक्षर ज्येष्ठ नागरिकांना विद्यार्थ्यांसाठी कार्य करण्यासाठी अध्यापनाची संधी आहे. त्यात बालकांसमवेत वेळ घालविण्यासाठी ज्येष्ठ नागरिकांना एक नामी संधी आहे. इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त

विद्यापीठ, नवी दिल्ली, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ यांनी ज्येष्ठ नागरिकांना निरंतर शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली आहे. पुणे विद्यापीठाचे कुलगुरू डॉ. नरेंद्र जाधव यांच्या कल्पनेने व नेतृत्वाखाली ज्येष्ठ नागरिकांसाठी विद्यापीठात अनेक उपक्रम सुरू केले आहेत. विशेष बाब म्हणजे, पारंपरिक विद्यापीठांमध्ये पुणे विद्यापीठ हे देशात पहिले विद्यापीठ आहे की, ज्यांनी थेट ज्येष्ठ नागरिकांसाठी विशेष कक्ष सुरू केले आहेत.

पुणे विद्यापीठाचे ज्येष्ठ नागरिकांसाठी कार्यक्रम :

- १) ज्येष्ठांच्या समस्यांचा अभ्यास करण्यासाठी प्रौढ, निरंतर शिक्षण आणि ज्ञानविस्तार विभाग, पुणे विद्यापीठ यांनी एक सर्वेक्षण अभ्यास केला आहे.
- २) विद्यापीठातील आरोग्य विभागामार्फत ज्येष्ठ नागरिकांसाठी आरोग्याचे विविध कार्यक्रम सुरू केले आहेत.
- ३) विद्यापीठात ज्येष्ठांच्या शैक्षणिक, सामाजिक समस्या सोडविण्यासाठी स्वतंत्र कक्षाची स्थापना करण्यात आली आहे.
- ४) विद्यार्थ्यांमार्फत चालविली जात असलेली 'समर्थ भारत अभियान' ही ग्रामीण भागांत चिरंतन विकासाची एक चळवळ बनत आहे. यात ज्येष्ठ नागरिकांनी सहभाग देण्यासाठी विद्यापीठाने आवाहन केले आहे.
- ५) पुणे विद्यापीठाने ज्येष्ठांसाठी एक अंशकालीन शिक्षणक्रमही सुरू केला आहे. हा शिक्षणक्रम आरोग्यविज्ञान विभागामार्फत चालविला जात आहे.
- ६) पुणे विद्यापीठ भारतातील पहिले विद्यापीठ आहे, जेथे ज्येष्ठ नागरिकांना पीएच.डी. पदवीसाठी पदव्युत्तर पदवीची अट शिथिलक्षम करण्यात आली आहे. कोणत्याही शाखेचा पदवीधर ज्येष्ठ नागरिक पीएच.डी.साठी नावनोंदणी करू शकतो. अशा प्रकारे पुणे विद्यापीठाने ज्येष्ठ नागरिकांच्या सर्जनशील व क्रियाशील वृद्धत्वासाठी विशेष कार्यक्रम सुरू करून ज्येष्ठ नागरिकांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली आहे.

७.२ सांस्कृतिक सुरक्षा :

आधुनिकीकरणामुळे सामाजिक गतिमानतेत वाढ होत असली तरी वैयक्तिक पातळीवर लोक परस्परांपासून तुटले जात आहेत. लोकांची मानसिकता व्यक्तिर्केन्द्रित बनत असून सर्वत्र भोगवादी संस्कृती उदयाला येत आहे. पैसा देऊन आज सर्व प्रकारच्या सेवा उपलब्ध होत असल्या तरी त्यांतील भावनिक

ओलावा मात्र शुष्क झाला आहे. विविधतेने नटलेले जग एक खेडे बनत असताना प्रत्येकाचा वारसा मात्र भुईसपाट होत आहे. संबंध जगभर सांस्कृतिक सपाटीकरणाची प्रक्रिया सुरू झाली आहे. त्यात ज्येष्ठांच्या भावना गुदमरत आहेत. या नवीन परिस्थितीशी समायोजन करताना ज्येष्ठ नागरिकांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. रूझवेल्टने अमेरिकेत 'सोशल सिव्युरिटी' कायद्याने आणली आता 'कल्चरल सिव्युरिटी'ची जोड देऊन वृद्धांच्या सामाजिक सुरक्षिततेचा हा परीघ अधिक विस्तारित करायला हवा. एका अर्थाने, सांस्कृतिक क्रांतीची सम्यक मांडणी करण्यासाठी 'ज्येष्ठ समायोजनाचा' मुद्दा केंद्रस्थानी आणायची निकड आहे (रमेश वरखेडे, २००७). भारत सरकारने ज्येष्ठ नागरिकांना सामाजिक सुरक्षा निर्माण करून देण्यासाठी 'दि मॅटेनन्स अँड वेलफेअर ऑफ् पॅरेंट्स अँड सीनिअर सिटिझन अँक्ट' डिसेंबर २००७ मध्ये पारित केला आहे. या कायद्याने ज्येष्ठ नागरिकांचे बरेच प्रश्न सुटणार असले तरी सर्वच समस्या कायद्याने सुटत नाहीत हा नेहमीचाच अनुभव आहे. प्रत्येक समाजात वृद्धांकडे बघण्याचा वेगवेगळा दृष्टिकोन असतो. वर्तमान परिस्थितीत मात्र बहुतेक समाजात वृद्ध हे निकामी, निरुपयोगी, अनुत्पादक व कुटुंबावरील एक भार आहे, अशा दृष्टीने त्यांच्याकडे पाहिले जाते. अलीकडे तरुण मुला-मुलींना ज्येष्ठांबद्दल फारसा आदर दिसत नाही. ज्येष्ठ नागरिकांना मदत करण्यासाठी फारसे पाऊल पुढे पडत नाही. साधे उदाहरण उद्धृत करावयाचे झाल्यास, बसमधील नेहमीचे उदाहरण सांगता येईल. बसमध्ये एखाद्या वृद्धाला बसायला जागा (सीट) मिळाली नाही तर तरुण उठून जागा देत नाही. ज्येष्ठ नागरिकांना घाईगर्दीमध्ये मदत करण्याची परंपरा मोडीत निघत आहे. वृद्धांना रस्ता ओलांडताना कोणी तरुण मदतीला येताना दिसत नाही; उलट, रस्त्यावर गाड्या उडविण्यात तरुण मशगूल झाले आहेत. रस्ता ही जणू समरभूमीच आहे असे समजून जो-तो आपली वाहने घेऊन रस्त्यावर तुटून पडतो आहे. तेव्हा रस्त्यावर वृद्धांना मदत करण्यासाठी वेळ आहे कोणाला ? सणावाराला, वडिलधाऱ्यांचे दर्शन घेण्याची आपली संस्कृती होती. आज दर्शन घेणे तर बाजूलाच राहिले, उलट, त्यांना दुर्लक्षित केले जात आहे. तरुणांनी आई-वडिलांची आज्ञा पाळावी अशी आपली संस्कृती सांगते; परंतु, वर्तमान परिस्थितीत वृद्धांनाच वृद्धाश्रमात जाण्याची वेळ येऊन ठेपली आहे. एके काळी वृद्धांचे कुटुंबातील स्थान केंद्रस्थानी होते, आज त्यांना कोपऱ्यात ढकलले गेले आहे.

वृद्धापकाळात व्यक्तीचे वास्तव्य अधिक प्रमाणात घरातच असते. तेव्हा ही घरे वृद्धांच्या सोयीनुसार बांधली गेली पाहिजेत. शहरातील घरे उंच-उंच इमारतीत असतात. अशा इमारती चढून जाणे ज्येष्ठ नागरिकांना अधिक त्रासाचे असते. आजकाल घरातील बिछानेही रबरी गाद्यांपासून बनविलेली असतात. वृद्धांसाठी असे बिछाने सोयीचे आणि आरोग्यदायी नसतात. दिवसेंदिवस खाण्यापिण्यात स्नॅक्स असे पदार्थ आहारात येत आहेत. गृहिणींना वेळ नसल्यामुळे फास्ट फूडचा जमाना आला आहे. मात्र ही पद्धती वृद्धापकाळात अयोग्य आणि आरोग्याला हानिकारक आहे.

घरात लहान मुले आणि ज्येष्ठ व्यक्ती यांच्यात अधिक प्रभावी संवाद घडून येतो. बाळगोपाळ हे ज्येष्ठांच्या करमणुकीचे साधन आणि ज्येष्ठ बाळगोपाळांचे विद्यापीठ; परंतु, वर्तमान परिस्थितीत मुले दोन-तीन वर्षांची झाली की, पालक त्यांना केजी किंवा बालवाडीमध्ये प्रवेश देतात. त्यात 'अभ्यास' हा परवलीचा शब्द बनला आहे. या परिस्थितीत एकीकडे ज्यांचे फुलण्याचे वय ते कोमेजून जात आहेत अन् दुसरीकडे पानगळीकडे मात्र दुर्लक्ष होत आहे. ही परिस्थिती दूर करावयाची असेल तर मुले घरी राहणे शक्य नसेल तर बालवाडी, केजी यांमध्ये ज्येष्ठांना स्थान दिले पाहिजे. शाळा, बालवाड्या, महाविद्यालयांनी परिसरातील ज्येष्ठ नागरिकांचे ज्ञान, अनुभव, कौशल्ये व शहाणपण यांचा योजकतेने फायदा करून घेतला पाहिजे. फुरसतीचा वेळ कसा घालवावा हा ज्येष्ठांसमोरील प्रश्न आहे आणि वाढत्या विद्यार्थी-संख्येमुळे विद्यार्थ्यांकडे व्यक्तिशः लक्ष देणे हा शाळांपुढील प्रश्न आहे. हे दोन्ही प्रश्न कल्पक नेतृत्व असणारा मुख्याध्यापक, प्राचार्य, शिक्षक सहज सोडवू शकतात. असे म्हटले जाते की, 'फुरसतीच्या वेळात तुम्ही काय करता यावरून तुमची संस्कृती दिसून येते.' आज बहुतेक जणांना फुरसतीच्या वेळी दारू पिणे, बिडी फुंकणे, पत्ते खेळणे, चित्रपट पाहणे, दूरदर्शन मालिका बघणे याशिवाय दुसरा मार्ग माहीतच नसतो. यावरून तुमची संस्कृती स्पष्ट होते.

एकाकीपणा ही एक ज्येष्ठांची प्रमुख समस्या आहे. ही समस्या सांस्कृतिक असुरक्षिततेतून निर्माण होते. पूर्वी ग्रामीण भागांत वारकरी परंपरा सक्रिय होती. लोक विशिष्ट वारीला एकत्र जमत असत, विचारविनिमय करीत, भजन-कीर्तनांतून सामाजिक प्रश्नांवर मंथन होत असे. दुर्दैवाची बाब म्हणजे, वारकरी परंपरा बंद पडत असतानाच त्या जागी आधुनिक परंपरा आम्ही निर्माण करू शकलो नाही. 'शाहिरी', आंबेडकरी जलशे, खंजेरी भजन,

जागरण या लोककलाही हळूहळू लोप पावत आहेत. ही ज्येष्ठांची करमणूक साधने लोप पावत आहेत. ही माध्यमे तरुणाईला रुचेल, पचेल आणि त्यांना फुलवेल असेच कार्यक्रम सादर करतात. आजपर्यंत तारुण्य हाच माध्यमांचा प्रमुख विषय राहत आला आहे. वार्धक्याला मात्र माध्यमाकडे जागा नाही. किंबहुना, त्यांचे विषय माध्यमांना महत्त्वाचे वाटत नसावेत. माध्यमांच्या या एकांगी धोरणामुळे समाजसंस्कृतीचे रंगीबेरंगी प्रवाह फिकट होत आहेत. ही सांस्कृतिक समृद्धी पुन्हा फुलविण्यासाठी माध्यमांनीच नवनवीन रंग भरणे गरजेचे आहे. त्यात शाळा, महाविद्यालये व इतर सामाजिक संस्थांनीसद्धा महत्त्वाची भूमिका पार पाडावी. सामाजिक समायोजनप्रक्रियेचा मूलभूत आधारघटक ही कुटुंब-संस्था आहे. जागतिकीकरण, खाजगीकरण व उदारीकरणाने थेट कुटुंबसंस्थेवरच आघात, प्रत्याघात घडत आहेत. वार्धक्यामुळे निर्माण झालेली अस्तित्वहीन, दुर्लक्षित, नकारात्मकस्वरूपाची अवस्था ही कुटुंबसंस्थेतील नातेवाइकांच्या परस्परसमायोजनाने बदलू शकते; परंतु, कुटुंबातील सदस्यांना बहुतांशी वेळ हा घराबाहेरच व्यतीत करावा लागतो. त्यामुळे ज्येष्ठ नागरिकांशी संवाद करण्यास कोणाला वेळ मिळत नाही. कुटुंबातील सदस्यांत सातत्याने संवाद होत नसल्याने परकेपणा, एकाकीपणाची भावना निर्माण होते. पूर्वी नातवाला सांभाळणे, खेळविणे, गोष्टी सांगणे ही कामे ज्येष्ठ करीत असत. त्यामुळे नातवांचे सामाजिक, सांस्कृतिक, मानसिक, कौटुंबिक जीवन समृद्ध बनत असे. आजच्या कुटुंबात आजी-आजोबांसारख्या संस्कार केंद्राच्या अभावामुळे बालकांची अभिरुची खालावली आहे. आजच्या पिढीचा बुद्ध्यांकाचा आलेख वाढत चालला आहे. मात्र भावनांक घसरतच आहे.

रात्री झोपताना आजीच्या उबदार कुशीत शिरून झोपेचा गाव गाठणाऱ्या चिमुकल्यांना मिळणारे निर्व्याज प्रेम आणि मिळणारी भावनिक सुरक्षितता, चेटकिणीला धाक दाखवून पळ काढायला लावणारे आजी-आजोबा हे निर्भयता, आत्मविश्वास निर्माण करतात. घासातला घास देणारे, प्रेमाखातर नातवाच्या तालावर नाचणारे आणि नातवालाही आपल्या तालावर नाचविणारे आई-बाबांच्या अवाजवी अपेक्षांच्या दहशतीवर मात करण्यासाठी नातवाच्या सतत पाठीशी असणारे असे हे आजी-आजोबा केवळ कुटुंबसंस्थाच नव्हे तर समाज राष्ट्रचे बहुमोल कार्य सहजपणे करताना दिसतात (लीला शिंदे, २००७). आजी-आजोबा आणि नातवांची गंमत या धकाधकीच्या जीवनात कधीच हरवली आहे. आज आजी-आजोबा आणि नातवंडे गुंगी आल्यागत

दूरदर्शनसमोर बसलेली असतात. खरे तर आजोबा-आजीच्या गोष्टी दूरदर्शनवर ऐकायला काय हरकत आहे ? परंतु, दूरदर्शनला मायलेकीचा नाच दाखवायला जेवढी मजा येते तेवढी मजा आजी-आजोबा आणि नातवंडांच्या गोष्टी दाखवायला येत नसावी.

या सर्व विवेचनावरून असे स्पष्ट होते की, ज्येष्ठ नागरिकांची सांस्कृतिक सुरक्षा धोक्यात आली आहे. आधुनिक समाजात पोषक आणि निकोप सांस्कृतिक चालीरीती निर्माण करणे, ही काळाची गरज आहे. ज्येष्ठ नागरिक संघ, विरंगुळा केंद्र, भजनी मंडळ यांच्या माध्यमातून अनेक कार्यक्रम राबवून ज्येष्ठांसाठी सांस्कृतिक सुरक्षा निर्माण करता येऊ शकते.

सरावासाठी स्वाध्याय - ६

६. ज्येष्ठ नागरिकांच्या सामाजिक व सांस्कृतिक सुरक्षेची कोणकोणती आव्हाने समाजासमोर आहेत ? ही आव्हाने पेलण्यासाठी तुमच्या मते समाजात कोणते बदल अपेक्षित आहेत?
७. ज्येष्ठांच्या सामाजिक व सांस्कृतिक सुरक्षेसाठी प्रत्येकी चार उपक्रम सुचवा :

८

ज्येष्ठ नागरिकांची लोकचळवळ

वर्तमान परिस्थितीत ज्येष्ठ नागरिकांच्या सामाजिक व सांस्कृतिक सुरक्षेचा प्रश्न उपस्थित झाला आहे. आजपर्यंत वृद्धांसाठी कुटुंबसंस्था हा सर्वात महत्त्वाचा आधार होता. आज त्यालाच हादरे बसू लागले आहेत. भारतात आधुनिकीकरणबरोबरच पाश्चिमात्यकरणही सुरू आहे. त्यामुळे व्यक्तीचे राहणीमान, कुटुंबपद्धतीत रचना व शैलीच्या दृष्टीने मूलभूत बदल होत आहेत. भारतात संयुक्त कुटुंबपद्धतीचे प्रमाण घटत आहे. त्यात 'छोटे कुटुंब—सुखी कुटुंब' ही परंपराही फार विस्कळीत होत चालली आहे. त्या जागी 'करारपद्धतीचा विवाह' करून 'अल्पकालीन कुटुंबव्यवस्थेचे (Temporary Family)' वारे जगभर वाहू लागले आहे. या बदलांमुळे वृद्धांची सामाजिक व सांस्कृतिक सुरक्षा धोक्यात आली आहे. त्यामुळे सामाजिक जीवनात वृद्ध विस्थापित होत आहेत. बहुतेक वृद्ध कुटुंबांत राहूनही उपेक्षित, दुर्लक्षित जीवन जगत आहेत. त्यापेक्षा ज्येष्ठ नागरिकांनी स्वावलंबी जीवन जगण्याचा प्रयत्न करावा, असा विचार समोर येत आहे. त्यासाठी ज्येष्ठ नागरिकांनी लोकचळवळ उभी करून व संघटित बनून आपले प्रश्न सोडवावेत. ज्येष्ठ नागरिक संघ, वृद्धाश्रम, विरंगुळा केंद्र यांसारखे उपक्रम सुरू करून वृद्धांच्या सुखी व समृद्ध जीवनासाठी विविध पर्याय खुले करावेत. यासंबंधीचे विवेचन पुढे दिले आहे.

१. ज्येष्ठ नागरिक संघ :

भारतात ज्येष्ठ नागरिकांची नियोजनबद्ध अशी चळवळ १९७७ पासून डोंबिवली, मुंबईमध्ये रोटरी इंटरनॅशनलच्या आदेशानुसार सुरू केली. सप्टेंबर १९७७ मध्ये डोंबिवलीचा ज्येष्ठ नागरिक संघ स्थापन झाला. इतरत्रही ज्येष्ठ नागरिक संघांची स्थापना होऊ लागली आहे. डॉ. भट यांनी ज्येष्ठांच्या प्रश्नांची निकड जाणून महाराष्ट्रात ३२ ज्येष्ठ नागरिक संघांना बरोबर घेऊन फेस्कॉमची म्हणजेच (ज्येष्ठ नागरिक संघाचा महासंघ - महाराष्ट्र) ची स्थापना १२ डिसेंबर, १९८० रोजी केली. आज सुमारे १३०० हून अधिक ज्येष्ठ नागरिक संघांच्या माध्यमातून ज्येष्ठांना अनेक सोयीसुविधा मिळवून देण्याचे कार्य हे संघ करीत आहे. परंतु, संघाचे कार्यक्षेत्र सर्वदूर ग्रामीण भागांपर्यंत पोहोचलेले दिसत नाही. ग्रामीण भागांतही ज्येष्ठ नागरिक संघ स्थापन करून सर्वांपर्यंत विकासाचे फायदे पोहोचणे गरजेचे आहे. ज्येष्ठ नागरिकांचे बरेच

प्रश्न केंद्र सरकारकडेही असतात. हे जाणून फेस्कॉमसारखीच अखिल भारतीय ज्येष्ठ नागरिक महासंघाची आइस्कॉनची स्थापना २८ डिसेंबर, २००१ रोजी केली. सध्या १८ राज्यांमध्ये ज्येष्ठ नागरिक संघटना स्थापन झाल्या आहेत. या माध्यमातून ज्येष्ठांसाठी अनेक योजना, उपक्रम हाती घेता येऊ शकतात.

ज्येष्ठ नागरिक संघाची नोंदणी : ज्येष्ठ नागरिक संघ ही एक सामाजिक संस्था असते. ह्या संस्थेची सार्वजनिक विश्वस्त कायदा अधिनियम १८६० व सोसायटी कायदांतर्गत नोंदणी करणे आवश्यक आहे. ह्यामध्ये ज्येष्ठ नागरिक संस्थेचे कार्यकारिणी मंडळ कोणत्या पद्धतीने व्यवस्थापन करणार आहे, याची सविस्तर माहिती द्यावी लागते. संघाची स्थावर जंगम मालमत्ता, उत्पन्नाची साधने व त्यांचे व्यवस्थापन यांची नोंद संबंधित कायदान्वये करणे बंधनकारक आहे. संघाची अशी नोंदणी धर्मादाय आयुक्त यांच्या कार्यालयात केली जाते.

राबवायचे कार्यक्रम : ज्येष्ठ नागरिकांचे प्रश्न सामूहिक रीतीने सोडविणे हा ज्येष्ठ नागरिक संघ स्थापन करण्यामागील प्रमुख उद्देश आहे. ज्येष्ठांचे प्रश्न हाताळण्याच्या दृष्टीने पुष्कळ कार्यक्रम राबविता येतात. येथे काही निवडक कार्यक्रमांचा उल्लेख केला आहे. मासिक अथवा पाक्षिक सभा घेणे, मुखपत्र चालविणे, सहली आयोजित करणे, सणवार साजरे करणे, सल्ला केंद्र, विरंगुळा केंद्र चालविणे, औषधोपचाराची काही साधने घेणे, स्वयंसेवी आधारगट तयार करणे, ग्राहक जागरूकता केंद्र, ज्येष्ठ नागरिक प्रतिष्ठान व विचारमंथन चालविणे, सामूहिक निवासव्यवस्था चालविणे, पर्यावरण स्वच्छता शिबिर, कार्यशाळा, प्रशिक्षण, सेवासंधी, जागरूकता मोहीम, असे अनेक कार्यक्रम ज्येष्ठ नागरिक संघामार्फत चालविता येतील. सामूहिकरीत्या ज्येष्ठांचे प्रश्न सोडविण्याचा महामार्ग म्हणजे ज्येष्ठ नागरिक संघ होय.

२. वृद्धाश्रम :

कुटुंबसंस्था जेव्हा ज्येष्ठ नागरिकांची जबाबदारी स्वीकारण्यास असमर्थ ठरते अशा वेळी वृद्धाश्रम हा एक पर्याय आहे. पाश्चात्य राष्ट्रांत वृद्धांच्या समस्यांची सोडवणूक करण्यासाठी विकसित केलेली औपचारिक स्वरूपाची संस्थात्मक न्याय योजना म्हणजे वृद्धाश्रम होय. संपूर्ण भारतात ९९५ वृद्धाश्रम आहेत. त्यांपैकी ७३९ वृद्धाश्रमांची सविस्तर माहिती उपलब्ध आहे. एकूण वृद्धाश्रमांपैकी ३७१ हे गरीब व आजारी वृद्धांसाठी तर ११६ वृद्धाश्रम हे फक्त स्त्रियांसाठी उपलब्ध आहेत. केरळ राज्यात सर्वांत जास्त म्हणजे १८४ वृद्धाश्रम

आहेत (हेल्प एज इंडिया, २००२). महाराष्ट्र शासनाच्या समाजकल्याण विभागाच्या वतीने इ.स. १९६३ पासून वृद्धाश्रम योजना राबविली जाते. ही योजना सेवाभावी संस्थांच्या मदतीने चालविली जाते. म्हणजे, या सेवाभावी संस्थांच्या वृद्धाश्रमात राहणाऱ्या ६० वर्षांपेक्षा अधिक वय असणाऱ्या पुरुष वृद्धांना व ५५ वर्षांपेक्षा अधिक वय असणाऱ्या स्त्रियांना व अपंग व्यक्तींसाठी अन्न, वस्त्र, निवारा आणि वैद्यकीय खर्चासाठी ३३५ रुपये दिले जातात. महाराष्ट्रात या योजनेअंतर्गत इ.स. १९९८ पर्यंत ७३ वृद्धाश्रम कार्यरत होते. 'मातोश्री वृद्धाश्रम योजना' ही महाराष्ट्र शासनातर्फे १९९५ मध्ये सुरू करण्यात आली. या योजनेअंतर्गत वृद्धाश्रम चालविणाऱ्या सेवाभावी संघटनांना पाच एकर जमीन आणि पायाभूत सुविधा विकसित करण्यासाठी अधिक अनुदान देण्यात आले आहे.

भारतात विशेषतः दोन प्रकारचे वृद्धाश्रम दिसून येतात - एक मोफत सेवा पुरविणारे व दुसरा म्हणजे ठराविक शुल्क आकारून सेवा देणारे. अशा दोन्ही प्रकारच्या वृद्धाश्रमांत ज्येष्ठ नागरिकांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. वृद्धाश्रमांत जे वृद्ध निराधार, अशिक्षित, मूल नसलेले, ज्यांना आपल्या मुलांसोबत कुटुंबात राहण्याची इच्छा नाही, कुटुंबातून टाकून दिलेले, कुटुंबाचा त्याग केलेले, मुलांकडून वार्डिट वागणूक मिळालेले, कुटुंबाच्या गैरवर्तनाला व त्रासाला बळी पडलेले, मुलाबाळांपासून दूर राहण्यासाठी स्वेच्छेने वृद्धाश्रमात येणारे असे सर्व बहुतांशी वृद्ध अत्याचारित व पीडित असतात. वृद्धाश्रमाची वाढती संख्या हे कुटुंबसंस्थेचे अधःपतन होत असल्याचे लक्षण आहे. कुटुंबसंस्थेला अधिक बळकटी आणण्यासाठी समाजातील ज्येष्ठ नागरिक संघ, विरंगुळा केंद्र, फिरते औषधोपचार कक्ष यांनी अधिक महत्त्वाची भूमिका बजावणे गरजेचे आहे.

३. विरंगुळा केंद्र :

विरंगुळा केंद्रांना दैनिक केंद्र असेही म्हणतात. विरंगुळा केंद्र हे ज्येष्ठ नागरिकांना एकत्र येण्यासाठी, समवयस्कांचा सहवास मिळविण्यासाठी आणि फुरसतीच्या वेळेचा सदुपयोग करण्यासाठी उपयुक्त आहे. कुटुंबातील काही सदस्यांना एकान्त हवा असतो तर ज्येष्ठांना सहवास हवा असतो, अशा परिस्थितीत विरंगुळा केंद्र ही चांगली तडजोड होऊ शकते.

विरंगुळा केंद्राची उद्दिष्टे :

- १) तरुणपिढीला नैतिक मूल्यांचे मार्गदर्शन करणे.
- २) विविध जयंत्या, पुण्यतिथी समयी कार्यक्रमांचे आयोजन करणे.
- ३) ज्येष्ठांसाठी विविध स्पर्धांचे आयोजन करणे.
- ४) बाल संस्कार केंद्र चालविणे.
- ५) वाचनालय चालविणे.
- ६) महिलांच्या संघटना उभारणीस सहकार्य करणे.
- ७) हास्य क्लब व योगांचे वर्ग चालविणे.
- ८) व्याख्यानमाला आयोजित करणे.
- ९) सहलींचे आयोजन करणे.
- १०) मनोरंजनाचे कार्यक्रम आयोजित करणे.

अशा प्रकारे स्वयंमनोरंजन आणि समाजबांधणी करण्यासाठी विरंगुळा केंद्र हे महत्त्वाचे माध्यम ठरू शकते.

सरावासाठी स्वाध्याय - ७
८. आधुनिक समाजात ज्येष्ठ नागरिक संघ व वृद्धाश्रमाची गरज स्पष्ट करा :

□□

वार्धक्याचे प्रामुख्याने तीन पैलू समोर येतात. व्यक्तीच्या शेवटच्या या टप्प्यात तिला सामाजिक प्रक्रियेतून हळूहळू दूर जावे लागते. समाजात राहूनही एकाकी जीवन जगावे लागते. वार्धक्याची ही समाजशास्त्रीय बाजू कुटुंब, समुदाय आणि समाज यांतील एक घटक या नात्याने व्यक्तीच्या परिस्थितीत होणाऱ्या परिवर्तनाशी संबंधित आहे. वार्धक्याची मानसशास्त्रीय बाजू म्हणजे या अवस्थेत अभिवृत्ती, विस्मरण, बुद्धिभ्रम, स्वभावदोष, वर्तनातील असमतोल यांसारखे मानसिक स्तरावर बदल घडून येतात. शरीराचा हळूहळू ऱ्हास होत जाणे म्हणजे वार्धक्य येणे होय. शरीरातील पेशींची अकार्यक्षमता आणि शरीरात कार्यरत असलेल्या विविध संस्था क्षीण होतात. शरीराची वाढ, विकास आणि ऱ्हास या जीवशास्त्रीय, मानसशास्त्रीय अन् समाजशास्त्रीय संकल्पनांतून जराशास्त्र उदयास आलेले आहे. ज्यात वार्धक्याचा सखोल अभ्यास केला जातो.

वार्धक्याची सुरुवात वयाच्या ५५ वर्षांपासून होत असली तरी वार्धक्याच्या वयाचा निकष हा देशकालपरत्वे भिन्न-भिन्न दिसून येतो. भारतात साधारणपणे ६० नंतर, अमेरिकेत ६५ नंतर, स्वीडनमध्ये ६७ नंतर तर चीन-सिंगापूरमध्ये तो ८५ नंतर मानला जातो. एकंदरीत ६०-६५ नंतर वार्धक्य येते. हे मात्र खरे. या अवस्थेत व्यक्तीचे अवयव थकलेले असतात. व्यक्ती त्यामुळे परावलंबी बनते. अशा परिस्थितीत तिला कुटुंबाचा आधार हवा असतो.

मानवाने सामाजिक व सांस्कृतिक सुरक्षा मिळावी या हेतूने कुटुंबसंस्था निर्माण केली असावी. पुढे त्याच्या भौतिक गरजा वाढल्या. त्यामुळे एका प्रदेशात त्याच्या गरजा पूर्ण होत नसल्याने त्याला कुटुंबातून बाहेर पडावे लागले. त्यातून संयुक्त कुटुंबसंस्थेला हादरे बसून विभक्त कुटुंबे उदयास आली. ही विघटनाची प्रक्रिया अजूनही सुरू आहे. व्यक्तीच्या अर्जित गरजा वाढल्या आहेत. एका देशात राहून त्या पूर्ण होत नसल्याने जागतिकीकरणाच्या या रेट्यामध्ये त्याला दूरदेशी जावे लागत आहे. तेव्हा अल्पकालावधीसाठी विवाह करण्याच्या गरजेतून 'कंत्राटी विवाह' हा एक पर्याय खुला झाला आहे. अशा अनेक कारणामुळे भारतातील कुटुंबव्यवस्था खिळखिळी होऊ लागली आहे. कुटुंबाच्या या अस्थिरतेमुळे ज्येष्ठांच्या सामाजिक व सांस्कृतिक सुरक्षेला धोका निर्माण झाला आहे. या बदलत्या सामाजिक परिस्थितीमध्ये सर्वाधिक दुर्लक्ष

ज्येष्ठ नागरिकांकडे होत आहे. ज्येष्ठ नागरिकांची लोकसंख्या दिवसेंदिवस वाढत असल्याने या लोकसंख्येतील मोठ्या घटकाकडे लक्ष देण्याची व काळजी घेण्याची जाणीव आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सर्वप्रथम संयुक्त राष्ट्र संघटनेला झाली. त्यानंतर जागतिक आरोग्य संघटनेनेही याची दखल घेतली. भारतातही ज्येष्ठ नागरिकांच्या सुरक्षितता व कल्याणासाठी राष्ट्रीय वृद्धजन धोरण आखले आहे. ज्येष्ठ नागरिकांच्या हितासाठी व कल्याणासाठी लोकसभेने डिसेंबर २००७ मध्ये एक विधेयकही पास केले आहे. आज या विधेयकाचे रूपांतर 'मेंटेनन्स अँड वेलफेअर ऑफ् पॅरेंट्स ऑफ् सीनियर सिटिझन' कायद्यात झाले आहे.

वृद्धांच्या समस्यांचे वर्गीकरण करताना सामाजिक व सांस्कृतिक सुरक्षा या दोन पैलूंचा विचार केला जातो. सामाजिक सुरक्षा ही आर्थिक, आरोग्य व सामाजिक न्यायाची सुरक्षा म्हणून विचारात घेतली जाते, तर सांस्कृतिक सुरक्षामध्ये वृद्धांना कुटुंबात, समूहात व समाजात समायोजन करताना येणाऱ्या समस्यांचा विचार केला जातो. सामाजिक सुरक्षा निर्माण करण्यासाठी शासनाने अनेक कार्यक्रम व योजना सुरू केल्या आहेत; परंतु, सांस्कृतिक सुरक्षेसाठी आज ज्येष्ठ नागरिकांनी लोकचळवळ उभी करणे आवश्यक आहे. लोकचळवळीतून कुटुंबसंस्थेचे पुनरुज्जीवन करता येईल. नवीन सामाजिक मूल्ये रुजविता येतील. त्यासाठी ज्येष्ठ नागरिक संघ, विरंगुळा केंद्र, फिरते औषधोपचार कक्ष, वृद्धाश्रम यांसारख्या अनेक सामाजिक संघटनांची उभारणी करून त्याद्वारे समाजात परिवर्तन घडवून आणता येईल.

१०

संदर्भ सूची

मराठी

- १) खैरनार, दिलीप (संपादित) (२००७) : वृद्धांच्या समस्या—चिंता आणि चिंतन, औरंगाबाद : चिन्मय प्रकाशन.
- २) गोखले, शरच्चंद्र (२००३ फेब्रुवारी) : वयोवर्धनाचा नवा जाहिरनामा, प्रज्योत, पुणे : अँस्कॉप (विशेषांक).
- ३) तुपे, नवनाथ (२००६ एप्रिल) : विवाहनोंदणी काळाची गरज, लोकशिक्षण, औरंगाबाद : महाराष्ट्र राज्य प्रौढ शिक्षण साधन केंद्र (मासिक).
- ४) पंडित, नलिनी (२००४) : जागतिकीकरण आणि भारत, मुंबई : लोकवाङ्मय.

हिंदी

- १) इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ (अनुवाद) : राष्ट्रीय वृद्धजन नीती, भारत सरकार, सामाजिक न्याय व अधिकारिता मंत्रालय, नई दिल्ली.
- २) स्वामी, शंकरानंद (२०००) : जराविज्ञान प्रवेशिका, कानपूर : सेंट्रल चिन्मय मिशन ट्रस्ट.

English

- 1) Achenbaum, A. (1983) : Shades of Gray—Old Age, American values and federal policies since 1920, Princeton, NJ : Princeton University Press.
- 2) Bhatia, Suman (2002) : Ageing in SAARC Countries—An Agenda for Social Action, New Delhi : Indian University ASSO for Continuing Education & SAARC Countries Forum on Pro. Ag.
- 3) Bagga, Amrita (1997) : A study of Women in Old Age Home of Pune, Pune in Indrani Chakravarty (Ed.) Life in Twilight Years, Calcutta : Kwality Book.
- 4) Dayabati, S. Devi, Bagga, Amrita (2006) : Ageing in Women - A study in North East India, New Delhi : Mittal Publications.

- 5) Francis, A. Mcguire Q. (Others) (2004) : Leisure and Ageing Ulysean Living in Later Life US : Sagamore Publishing Campaign II.
- 6) Gokhale, S. D. (Others) (1999) : Ageing in India, Mumbai : Somaiya Publications Pvt. Ltd.
- 7) Government of India, Ministry of Social Justice & Empowerment, New Delhi : Implementation of the Madrid International Plan of Action on Ageing, Country Report Ageing.
- 8) Government of India, Ministry of Social Justice & Empowerment, New Delhi : National Policy on Order Persons.
- 9) Hasan, N. (1972) : Social Security System of India, New Delhi : S. Chand Publications Pvt. Ltd.
- 10) Help Age India (2002) : Directory of Old Age Homes in India, New Delhi : Help Age India, R & D Division.
- 11) Liebig, Phoebe G. & Rajan, S. Iruday (2005) : An Ageing India—Perspectives, Prospects & Policies, New Delhi : Rawat Publications.
- 12) Lok Sabha (5th December, 2007) Bill No.40 C of 2007 : The Maintenance & Welfare of Parents & Senior Citizens Bill, New Delhi.
- 13) Sen, Kasturi (1994) : Ageing - Debets on Demographic Transition & Social Policy, London & New Jersey : Zed Book Ltd.
- 14) Wouter, Ran Ginneken (Ed.) (1998) : Social Security of All Indian, Delhi : Oxford University Press.
- 15) [http : //www.social Justice.nic.in / social / sdcop / operators htm](http://www.socialJustice.nic.in/social/sdcop/operators.htm) 12/04/2007.

